

Årringen

2018

Årringen 2018

Årsskrift nr. 22 for

ARBORETET og DE BOTANISKE HAGER

Universitetsmuséet – Universitetet i Bergen

Fra redaksjonen

Årringen er tilbake, sent, men forhåpentlig godt. Den første artikkelen gir en oversikt over *Rhododendron* fra en uvant vinkel: kvinner som har hatt betydning i utforskningen og foredling av variasjonen i denne slekten. Per Magnus Jørgensen har samlet stoff både om disse kvinnene og kvinner som – ofte uten spesiell tilknytning til plantene – har lånt sine navn til nye arter og kultivarer. Fortellingen er illustrert med eksemplar fra våre samlinger. De to neste bidragene har redaktøren bragt til veie, først sammen med Reidun Myking om et gammelt herbarium vi har fått overlevert fra Universitetet i Agder, Naturmuseum og botanisk hage i Kristiansand. Det inneholder planter samlet i og omkring Bergen i årene 1927–1939 av Gerhard A. Lassen, som bl.a. har presset planter i Muséhagen, mens han var gartnerlærling der i 1938. Han har også samlet fra staudefeltene på Landås, der Bergen kommune i 1930-årene holdt kurs i hagebruk for arbeidsløs ungdom. Denne virksomheten har ikke vært særlig godt kjent, og vi forsøker å gi en skisse av historien basert på bilder, notater og altså herbariet som Lassen etterlot seg fra sin tid som lærling og med tiden leder for kursene, skolehage og parselldyrking på Landås før og under 2. verdenskrig. Neste artikkel i årets nummer er skrevet sammen med Per Arvid Åsen ved Botanisk hage i Kristiansand, og handler om spansk kjørvøl, en gammel grønnsak og krydderurt som er i ferd med å tilpasse seg et liv på egenhånd i vårt land, utenfor hagen. Dette har fått statlige myndigheter til å stemple den som en "fremmed inntrenger" i vår flora. Vi undrer oss over hvor "fremmed" den egentlig er, og forsøker å spore dens historie i europeisk og norsk kultur – og litteratur.

Arboretets tidligere direktør, Poul Søndergaard døde i 2018 etter en tids sykdom. Han var direktør fra Arboretets grunnleggelse i 1971 til i 1986, og hans innsats som administrativ leder og dendrolog har hatt uverderlig betydning for Arboretets tilblivelse og utvikling. Vi hedrer ham og hans minne.

Årsmeldingen for Arboretet og de botaniske hager er i år for 2017, som tidligere ved Bjørn Moe og rikt illustrert. Vi beretter om viktige hendelser og om aktivitetene til våre ansatte og våre støttespillere, ikke minst vår viktige og entusiastiske støtteforening, Arboretets venner. Årringens botanisk-etymologiske språkspalte fortsetter deretter som før ved Tor Jan Ropeid. Denne gangen handler det om pors, en plante som har hatt en særstilling i norsk flora som duftplante, til å fordrive utøyt i hus og hjem, som smakstilsetning i mat og – ikke minst – i brygging av øl. Navnet pors er det derimot ikke lett å finne ut av hvordan oppsto. Helt til slutt har vi fått plass til å presentere to bokmeldinger.

Årringens redaksjon takker forfatterne for bidrag og leserne for interessen, og dessuten alle som har bidratt med hjelp, korrektur og råd. Ikke minst takker vi Terhi Pousi, Tor Tønsberg og Siren Vatshelle, som har bidratt med korrektur, språkkretting og kritiske merknader. Vi håper med dette årets blanding skal inneholde noe for enhver smak og være lesbar uten for mange språklige dødspunkter og tyrkleifer!

Årringens spalter er åpne for innlegg for den som har noe å berette av interesse for venner av Arboretet og Botanisk hage på Milde og av Muséhagen i Bergen sentrum.

Årringen utgis av Arboretet og de botaniske hager, Universitetsmuseet i Bergen og Stiftelsen Det norske arboret med støtte fra Arboretets venner. Redaksjonen avsluttet 23. mars 2019.

I redaksjonen: Bjørn Moe, Tor Jan Ropeid, Per Harald Salvesen (ansv. red.)

Adresse: Årringen, Arboretet og de botaniske hager, Mildevegen 240, N-5259 Hjellessad.

Telefon: +47 55 58 72 50

e-mail: post@arboretet.uib.no

ISSN: 0809-5213

Layout: Per H. Salvesen

Trykk: Bodoni as 2019

Forsidebilde: Vårstemning ved Mørkevatnet i Arboretet. I forgrunnen hannbusker av pors (*Myrica gale*) i blomst (foto: Per Harald Salvesen, 21. mai 2003).

Baksidebilde (omslagets innside): *Tulipa 'Pilot'*, lostulipanen, beskrevet i Blyttia 2013 og i Årringen 2015, er nå registrert internasjonalt av Koninklijke Algemeene Vereeniging voor Bloemenbollencultuur (KAVB) som offisiell tulipankultivar.

Årringen 2018

Årsskrift nr. 22
ARBORETET og DE BOTANISKE HAGER
Universitetsmuséet i Bergen

Rhododamene

– om kvinner i utforskning og foredling av *Rhododendron*

Per Magnus Jørgensen, Naturhistorisk avdeling, Universitetsmuséet i Bergen, Allégt. 41, Postboks 7800, N-5020 Bergen (per.jorgensen@uib.no)

Tor Jan Ropeids artikkel om *Rhododendron* med kvinnenavn i Lapprosen (2018) fikk meg til å fundere på dette temaet i relasjon til våre samlinger, noe som jeg aldri har ofret en tanke tidligere. Der er merkelig nok få kvinner som har gjort seg bemerket i arbeidet med *Rhododendron*. Det var bare to navn som umiddelbart dukket opp hos meg. Skjønt det kan finnes flere, tar jeg her disse som eksempler på to typer bidragsytere og ser på hvorfor begge er så sjeldne fenomen. Disse to er Roza Stevenson (senere Harrison, 1899–1967) og Jean Kingdon-Ward (senere Rasmussen, 1921–2011). Begge var engelske, men svært ulike, virksomme på ulike områder, og de demonstrer

er to sider av saken som jeg vil gå nærmere inn på. Jeg vet at de kjente hverandre, og at Jean beundret Roza Stevenson for hva hun hadde utrettet. På mange måter representerer de to ytterpunkter blant rhododamene, og det blir utgangspunktet for resten av artikkelen.

Roza Stevenson slik hun portretteres i minneordene i RHS journal, stilt til disposisjon av dem.

Kvinnelige samlere

Jean kjente jeg personlig. Hun var en unik person som Ole J. Larsen har portrettert ypperlig tidligere (Larsen 2015), så jeg skal bare kort oppsummere litt om henne. Hennes far, Sir Albert Sotain Romer Macklin, var høyesterettsdommer i Bombay, India, der hun ble født i 1921. Hun vokste delvis opp i England, delvis i India, og hun fortalte meg at hun syntes det var som å sitte i bur å være høyesterettsdommerens datter i India. Det kom som en befrielse for den eventyrlystne jenta da Frank Kingdon-Ward (1885–1958) dukket opp og fortalte om sine planer for en planteekspedisjon i Himalaya. Hun ble etter hvert involvert i planleggingen, en rolle som passet henne, og som hun senere kom til å bli ekspert på. Litt etter litt oppstod det også følelser mellom den 25 år gamle Jean og den 40 år eldre Frank, og som hun selv sa *"my father was furious"*. Likevel ble de gift, og så dro de inn i fjellheimen. Dette ble begynnelsen til årvisse ekspedisjoner helt frem til hans siste leveår (1958). Selv fortalte hun uten bitterhet at de aldri hadde hatt et eget hjem. Oppholdene i Storbritannia var nødvendige onder for å skaffe penger til nye reiser ved å holde foredrag, besøke velgjørere etc., mens de selv bodde enten hos venner eller på hotell. Jean

Jean Kingdon-Ward (da Rasmussen) fotografert ved sitt hus 'Lilleknuppen', Sunnmøre (foto: Roger Engevik).

Jean Kingdon-Ward (på taket) og Frank (nedenfor i hatt) i Manipur på sin første ekspedisjon 1948 (fra Kew Gardens arkiv).

Lilium macklinae (foto: Kenneth Cox).

har selv skrevet en bok om sine opplevelser (1952), og hun var delaktig i oppdagelsen av mange sjeldne arter, ikke bare *Rhododendron*. Hun hadde selv et sterkt minne av å ha vært med på å finne *Rh. pemakoense*, men dessverre er ingen arter i slekten oppkalt etter henne. Hennes navn er knyttet til en lilje (*Lilium macklinae*)

Hun var på ingen måte den første kvinnen som hadde gitt seg i kast med de ville asiatiske

fjelltraktene for å samle planter. En av de første, om ikke den første, var den russiske etnologen Alexandra Potanina (1843–1893) som fulgte med på sin manns, Gregor N. Potanins (1835–1920), ekspedisjoner i Sentralasia og vestlige Kina. Mange planter i denne regionen bærer hans navn som epitet, *potaninii*, men ingen *Rhododendron*, som de jo må ha samlet. Hun minnes i et rabarbranavn, *Rheum alexandrae* Batal.

Hennes skildringer av reisene kom ut posthumt i 1895, etter at hun omkom i 1893 under en av ekspedisjonene.

Rh. pemakoense i arts-samlingen på Milde (G-1985.153, foto: Terhi Pousi 30. april 2009).

Alexandra Potanina, den kvinnelige pioneren i Asias fjellverden.

Jean har også fått flere kvinnelige etterfølgere i moderne tid. Jeg kan ikke regne opp alle, og tar Patricia Cox som et eksempel på disse. Hun er gift med Peter Cox, og de har sammen drevet frem Glendoick Gardens (fig. s. 8) til å bli et senter for *Rhododendron* med villinnsamlet materiale som brukes i videre foredling. Heller ikke hun er blitt oppkalt blant de mange artene, men det finnes en nydelig kultivar 'Tricia Cox' (*Rh. formosum iteophyllum* × *dendrocharis*, fig. s. 8) hvis anonyme, større søsterklon har klart seg bra på Milde. Og hermed er vi over i neste emne, foredlerne, men først noe om arter oppkalt etter kvinner.

Patricia og Peter Cox under en pause i plantejakten i Arunachal Pradesh i 1966 (fotograf ukjent).

Glendoick House sett fra syd-siden (foto: Kenneth Cox).

'Tricia Cox', en ny sort (foto: Kenneth Cox).

Arter med epitet som hedrer kvinner

I våre samlinger har vi følgende:

Rh. amesiae Rehder & Wilson er en noe omdiskutert art i seksjonen TRIFLORA, og er nok en naturhybrid av *Rh. concinnum*. Den ble samlet av E. Wilson (1876–1930) som arbeidet for Arnold Arboretum, Boston, hvor Alfred Rehder, som beskrev arten, var dendrolog. Den er oppkalt etter en dame i Bostons botaniske dynasti, Ames, nemlig Mary S. Ames. Hun var gift med Oakes Ames (1874–1950), professor ved Harvard University, Boston, og leder for Arnold Arboretum.

Rh. amesiae
i artsamlingen på Milde
(G-1981.042,
foto: Terhi
Pousi 21. mai
2013).

Rh. annae Franchet er en spesiell art i undergruppen IRRORATA. Den vokser i Guizhou-provinsen i Kina på omkring 2000 moh. og er merkelig nok hardfør på Milde, i motsetning til de fleste i sin gruppe. Hvem den er oppkalt etter, er uklart. Der har versert mange spekulasjoner om hvem hun kunne ha vært. Davidian (1990) slår kort og godt fast: "*After a French Lady*", men jeg tror ikke der er mange franske damer som heter Anna, om de ikke er av russisk herkomst. Uansett har denne damen neppe noe å gjøre med *Rhododendron*, og er et av mange eksempler på det man forsøkte å forhindre med strengere navne regler: at planter kalles opp etter mer eller mindre tilfeldige personer.

Rh. annae i arts-
samlingen på Milde
(Z-1986.017, foto:
Terhi Pousi 18. juni
2015).

Rh. clementinae i artssamlingen på Milde (foto: forf.).

Rh. clementinae Farrer er en art i underseksjonen TALIENSIA som er mest kjent for sin tette vokseform og sitt vakre blågrønne bladverk. Imidlertid, da den endelig blomstret, fikk den nydelige svakrosa blomster. Farrer skal ha sagt at det var den vakreste *Rhododendron* han hadde sett, og at han derfor kalte den opp etter sin kone Harriet Clementina (f. Wallace Traill, 1877–1937). Det hører til historien at George Farrer (1880–1920) døde av hjertesvikt på sin siste tur til Kina i 1920, og at han ble begravet

der i Tengyueh. Enken Clementina gikk derfor i årevis til Royal Botanic Gardens i Edinburgh og satte seg blant de artene han hadde samlet, for å minnes ham.

Clementina Traill, den senere fru Farrer (fra RHS' arkiv).

Rh. heatherae i
artssamlingen på
Milde (Z-2005.131
– KR 6160, foto:
Terbi Pousi 22. juni
2012).

Rh. heatherae Long & Rushf. er en relativt nybeskrevet art som er nærbeslektet med *Rh. arizelum* i FALCONERA-gruppen (antakelig en naturhybrid). Den har klart seg ganske bra på Milde, men har ikke blomstret enda. Den er oppkalt etter finneren, Keith Rushfords kone, Heather, hvis navn ikke så lett lar seg latinisere, og først ble til det ukorrekte *heatheriae*, men som heldigvis har latt seg korrigere.

Rh. kesangiae Long. & Rushf. hører til blant de majestetiske artene i gruppen GRANDIA. Den er passende oppkalt etter den daværende dronningmoren, Kesang, i Bhutan. Dette landet har *Rhododendron* som nasjonalplante. Planten har klart seg bra på Milde, men har enda ikke blomstret.

Rh. kesangiae av den
utvalgte klonen 'Bowes
Lyon' på Glendoick (foto:
Kenneth Cox).

Rh. searsiae i artssamlingen på Milde (Z-1973.1633 – W 1343, foto: Terhi Pousi 20. mai 2015).

Rh. searsiae Rehder & Wilson hører i likhet med *Rh. amesiae* til TRIFLORA-gruppen, og ble samlet av Wilson og beskrevet av Rehder. Denne gangen er det en kulturpersonlighet i Bostonregionen, Sarah C. Sears, som er oppkalt. Hennes profesjon var fotografi og tegning. Arten regnes som den mest hardføre innen sin gruppe.

Der er visse flere arter som er oppkalt etter kvinner, omtrent et dusin til sammen, men de andre er enten ikke hardføre nok hos oss, eller så sjeldne at de ikke er i dyrkning, så vi får fortsette i hagen.

Kvinnelige foredlere

Av disse kvinnene er der nok flere enn blant de som bestiger fjell i Himalaya, skulle man tro. Jeg begynner med henne som først dukket opp i tankene mine, **Roza Stevenson**. Hun virket i England der hun var født. Hennes far, Ernst E. F. Heesch, var en russiskfødt, tysk musikkprofessor som hadde bosatt seg der med sin engelske kone, hvis far, Tomasso Radcliffe, også var musikkprofessor. Roza vokste opp i et kunstnerhjem og var sterkt opptatt av ballett i ungdommen. Hun var allerede i gang med en karriere på det området, da hun møtte John B. Stevenson (1882–1951), som hun giftet seg med i 1917. Stevenson var jo mannen bak de senere så berømte Tower Court Gardens, Ascot, som etter hvert ble et ledende senter for studier av *Rhododendron*.

*Tower Court, hagen i all sin prakt
(fra RHS Journal).*

Hans idé var å samle på ett sted så meget av det villinnsamlete materialet som mulig, for å drive sammenliknende studier, så man kunne få en bedre forståelse av taxonomen. Resultatet ville han publisere i en bok om slekten, og den kom i 1930. I dette arbeidet ble han helhjertet assistert av sin kone, som viste seg å ha grønne fingre og interesse for gartnerisk virksomhet. Hun ble

etter hvert en fremtredende skikkelse på den britiske arenaen. Hun var dessuten en sjarmerende dame som etter sigende var den eneste kvinne de noble herrer i selskapet kunne akseptere i sin midte. På Tower Court drev man etter hvert også med hybridisering, og siden resultatene ble utstilt i hans navn, har man ment at dette var kryssninger han gjorde. Stevenson var imidlertid mer av en samler og mest opptatt av det taxonomiske, mens Roza var gartneren med blikk for det estetiske. Mannen registrerte også flere sorter oppkalt etter henne, bl.a. en 'praecox'-kryssning som ble kalt 'Tessa' – hennes kjæleavn. Av denne har vi en hvit form 'Tessa Bianca' på Milde, men det finnes også en klon 'Tessa Roza'. Den flotteste og mest sagnomsuste av deres sorter er 'Polar Bear' (fig. s. 14). John B. Stevensons plutselige død i 1951 gjorde at alt dette stod i fare for å gå tapt, men den dristige, foretaksomme Roza klarte med god hjelp (også fra kongehuset)

*'Tessa Bianca' i Det trekkfulle hjørnet, Nydalen på
Milde (G-1990.525, foto: Terbi Pousi 3. april 2003).*

'Polar Bear' i Nydalen på Milde (G-1990.337, foto: Terhi Pousi 23. juli 2009).

å redde samlingen. I dag kan man se det meste i det som kalles Valley Garden i nærheten av Windsor Castle. I 1961 giftet Roza seg igjen med general Eric Harrison fra Tremeer, og flyttet til Cornwall der hun bl.a. engasjerte seg i hundeoppdrett. Hun fortsatte imidlertid å være aktiv i rhododendronkretser, bl.a. fikk Anne George ved Hydon Nurseries gode råd da hun og mannen Arthur utviklet nye sorter, deriblant

'Hydon Dawn' i Nydalen på Milde (G-1989.150, foto: Terhi Pousi 30. mai 2008).

'Beauty of Littleworth'
i Kjempedalen,
Nydalen på Milde
(G-1989.291, foto:
Terhi Pousi 4. juni
2013).

den mest berømte, 'Hydon Dawn'. Denne var et tidlig eksempel på en *yakushimanum*-hybrid og den slående lyserøde blomsterfargen gjorde den til en sensasjon. Den ble omgående stjålet fra Rhododendrariet i Bergen sentrum der den ble plantet til åpningen i 1989. Siden er det kommet mange, langt bedre sorter av denne typen.

Det er grunn til å tro at der finnes mange bortglemte kvinner i den engelske *Rhododendron*-historien. En av de første er **Clara Mangles** (1846–1931), den siste gjenlevende av søsknene til James Mangles (1832–1884) som ble kalt rhododendronforedlingens yppersteprest. Han var opptatt av å få frem hardføre, storblomstrete *Rh. griffithianum*-hybrider, hvorav vi har den berømte 'Beauty of Littleworth', som det nok var hans søster Clara som hadde gjort, om man skal tro vitnemål fra Lady Pamela Gordon som forvaltet eiendommen Littleworth senere, det stedet der søsknene bosatte seg etter James' død. Clara ble for øvrig i 1921/22 æresmedlem i den engelske Rhododendronforeningen som den eneste kvinnen på det tidspunktet.

Det er klart at de fleste kjente foredlerne hadde god hjelp av sine koner i arbeidet. Det er nylig blitt påvist (Murray i trykk) at **Marie Louise de Rothschild** (1892–1975), Lionels hustru, deltok aktivt i mannens arbeid, men hun gjorde så vidt vi vet ingen egne krysninger. Hun skal selv ha fortalt at da det ble klart at hun ville bli vertinne på Exbury House, bestemte hun seg for å lære alt om rhododendronsamlingen der. Denne skjebne har hun nok felles med flere hustruer til de britiske foredlerdynastiene. Hun ble da også hedret av sin mann i en sort, 'Mariloo', en av Lionel's beste *Rh. lacteum*-krysninger, som vi dessverre ikke har klart å skaffe. Det ser imidlertid ikke ut til at Roza Stevenson har fått mange kvinnelige etterfølgere i faget på De britiske øyer, i alle fall ingen av samme dimensjon.

Anna Lem på 100-årsdagen (foto i privat eie).

Som forventet, er det flere av disse damene i USA, der man har et annet syn på kvinners stilling. Men de synes å ha kommet ganske sent i gang. Jeg har en liste med omkring et snes navn, hvorav mange er fruer eller enker til mer kjente foredlere. Jeg trodde lenge at den første kvinnelige måtte være **Anna Lem** (1895–1995), hustru til pioneren Halfdan Lem (Jørgensen 2016). Der finnes flere sorter som kalles Anna's (f.eks. 'Riplet'). Men

det viser seg at dette er sorter hun valgte ut blant mannens mange frøplanter – varianter hun likte bedre og syntes var verd å ta vare på. Dem hadde hun i en egen hage. Helt åpenbart var hun av avgjørende betydning for mannens suksess, og det var velfortjent at han kalte en sort '**Anna**' opp etter henne. Dette skjedde momentant da en kunde stadig maste om at '**Dido**' var en så fantastisk plante. Da utbrøt Halfdan: *"..men da skulle du se min 'Anna'!"* Planten det var snakk om, var utvalgt fra avkom som kom opp av frø krysset i England på godset Town Hill av Lord Swaythlings gartner, Fred J. Rose. '**Anna**' kom til å bli utgangspunktet for mange flotte, særpregete Lem-sorter som er

blitt kalt 'Walloper'-rhododendrons.

'Anna' (foto: Hank Helm).

Mary Greig omkring 1980 med 'Marcia' en plante hun brukte da hun ville gjøre bedre gulblomstrete sorter, men uten å lykkes (fotograf ukjent).

Det er likevel på Stillehavskysten vi finner de kvinnelige pionerene i faget. Det er ikke lett å avgjøre hvem som kom først, for man kan ikke være sikker på når arbeidet begynte utfra registrerte sorter. De levde mer eller mindre samtidig, og synes å ha satt i gang uavhengig av hverandre.

Først henne som ser ut til å ha kommet i gang tidligst, **Mary Greig** (1897–1990). Hun var født i Bournemouth i England og utvandret med sin familie til Canada i 1911. Hun hadde nok med seg et inntrykk av engelske hager og planter (Walker 2015) da de bosatte seg på Vancouver Island på Canadas vestkyst. Der ble hun senere gift med Ted. De startet etter hvert planteskolen Royston Nursery i 1936, og Mary ble svært opptatt av *Rhododendron*. Mannen var mest opptatt av alpine planter.

'Royston Red' (03-85, foto: Harold Greer).

The Azalea Walk i Ted & Mary Greig Rhododendron Garden, Stanley Park, Vancouver i Canada (foto: Wendy Cutler, 12. mai 2012, Public Domain).

Mary skaffet frø av de forskjelligste arter og prøvde å bestemme plantene som kom opp, etter Stevensons bok. Det var ingen enkel oppgave, men ledet til at hun ble en ledende *Rhododendron*-kjenner i regionen. Og etter hvert (straks før 1950) begynte hybridiseringsarbeidet. Det tok tid innen det ble registrert noen navn, og de ble ikke alltid registrert av henne selv. På 1960-tallet kom en hel serie kalt 'Royston.....', f.eks. 'Royston Red' (fig. s. 17), som kom opp fra frø sendt fra England, og som Mary forbedret ved selvpollinering (Walker 2015). Den er dessverre for lite hardfør til forholdene på Milde. Det finnes en Ted and Mary Greig Rhododendron Garden i Stanley park i Vancouver til deres minne, der flere av hennes sorter vises.

En av de første kvinnelige foredlerne i USA jeg har kunnet finne, er **Esther Greer** (1909–1999. Ekteparet Greer grunnla en planteskole i Eugene, Oregon i 1952 og kom snart i gang med *Rhododendron*. Sønnen Harold forteller at hans

Esther Greer (foto i privat eie).

'Mother Greer' i Den blå bakken i Nydalen på Milde (G-1990.220, foto: Terbi Pousi 5. juni 2013).

mor likte å gå rundt med pensel og bestøve. Hun var nok ikke så nøye med å protokollere foreldrene, så den sorten som bærer hennes navn 'Mother Greer' har usikkert opphav, men sies å være en *Rh. hippophaeoides*-hybrid. Usikkerheten gjelder også året da den ble krysset, men det var antakelig omkring 1970. Uansett er dette en trivelig og godt hardfør plante blant de lave blåblomstrete.

En annen som var opptatt av blåblomstrete sorter var **Elsie Watson** (1914–2011) fra Kirkland i staten Washington. Hun begynte omkring 1960 å krysse utfra ren nysgjerrighet, sa hun selv. Hun hadde ikke noen planteskole, bare sin egen hage, og samarbeidet etter hvert med Meerkerk Rhododendrons, Greenbank. Hun var spesielt opptatt av å utvikle fiolettblomstrete eviggrønne sorter, og hennes 'Blue Boy' (fig. s. 20) som klarer seg fint på Milde, er en av de beste videreutviklingene av 'Purple Splendour'. Hun gjorde den i 1965, men den ble først registrert i 1981.

Elsie Watson i sin hage (foto: William Heller).

'Blue Boy' (foto: Harold Greer mai 1987).

I 1959, omtrent samtidig med ekteparet Greer, startet lærerekteparet **Robertha Arneson** (1925–2014) og **Ivan Arneson** med foredling av azalea på sin nyanskaffede farm nær Canby i Oregon. Det tok imidlertid noen år før det ble tellende resultater, men særlig på 1980-tallet fikk de frem mange bemerkelsesverdige sorter. En av de beste er 'Arneson's Gem', en sort som klarer seg fint på Milde, men dessverre er lite kjent i Norge.

Robertha og Ivan Arneson (over, foto i privat eie) og 'Arneson's Gem' i azaleasamlingen, Nydalen på Milde (G-2004.204, foto: Terhi Pousi 4. juni 2007).

Blant de mer moderne foredlerne har jeg valgt ut to som representerer forskjellige typer av foredlere:

Vivian Abney (f. 1941) fra Sevierville vokste opp på en gård i Tennessee og grunnla en planteskole i 1987 der hun fikk inn en rekke azalea, hvorav en 'Wallowa Red' utmerket seg med flotte, røde blomster. Det tok imidlertid altfor mange år før den blomstret rikelig, så hun tenkte at den måtte kunne forbedres. Derfor startet hun et foredlingsprogram der hun krysset inn de amerikanske artene *Rh. austrinum*, *Rh. alabamense* og *Rh. calendulaceum*. Krysninger med den første ga forventet, vellykket resultat og hun har foreløpig kalt den 'Miss Scarlet', den første seleksjonen i en serie basert på amerikanske arter. Hun er ett av de få eksempler jeg har kunnet finne, på en kvinne som alene er gått i gang med slikt foredlingsarbeid i USA.

Vivian Abney (foto i privat eie).

Sandra McDonald (f. 1937, se s. 22) i Hampton, Virginia, har doktorgraden i planteforedling og var elev av Gustav Mehlquist (1906–1999), den kjente rhododendronforedleren, som faktisk var født i Eskilstuna i Sverige og kom til USA som barn.

'Miss Scarlet'
(foto: Vivian
Abney).

*Sandra
McDonald og
hennes mann
Ken i deres aza-
leahage (foto i
privat eie).*

Det var han som inspirerte Sandra til å foredle japanske azalea som trives så godt i denne delen av USA. Hennes svigerfar hadde startet et handelsgartneri som sønnen overtok, men han drev først og fremst forretningsvirksomheten og overlot plantene til sin kone. Hun har konsentrert seg om denne gruppen og har siden 1970-tallet gjort adskillige sorter, hvorav flere er blitt populære, bl.a. 'Blushing Angel' fra 1975. Denne og andre av hennes bestselgere er dessverre ikke hardføre nok på våre breddegrader.

'Blushing Angel' (foto: Sandra McDonald).

*'Elisabeth
Hobbie'*
(foto: W.
Schmal-
scheidt).

Når man vender blikket mot Europa igjen, er det påfallende få kvinner å finne. Ja, jeg har ikke funnet en eneste i de deler av Vest-Europa der det ellers er mannlige foredlere, men det kan være noen som skjuler seg bak sine menn/fedre der også. I Tyskland har jeg truffet **Elisabeth Hobbie** (1909–2010), som er oppkalt med fullt navn i en velkjent sort, men hun drev sin fars planteskole og var ikke selv aktiv i foredlingsarbeidet. Der er imidlertid registrert en rekke japanske azalea gjort av kvinner i Tsjekkoslovakia, men om disse har det ikke vært mulig å få frem noe annet enn navnene, så som **A. Nekolová** og **M. Opatrnà**. Av sistnevntes sorter har vi 'Ledikanense', som er en av de beste og godt hardføre i vår samling.

'Ledikanense' i feltet for japanske azalea i Nydalen på Milde (G-1995.516, foto: Terhi Pousi 24. mai 2002).

Marjatta Uosukainen ved presentasjon av en bok (foto: Marja Roiha/YLE) og 'Elviira' (over) i Det nordiske hjørnet i Nydalen på Milde (G-1991.1749, foto: Terhi Pousi 27. april 2009).

Det er merkelig nok i Finland man finner de mest fremtredende kvinnelige pionerene i faget. De er begge del i den utvikling av hardføre sorter som professor Peter M. A. Tigerstedt (f. 1936) startet på 1970-tallet.

Marjatta Uosukainen (f. 1950) var den første. Hun gikk igang i 1972/73, og skapte flere av de godt hardføre sortene som i dag kan sees i Haagaparken ved Helsinki,

Marjattas alprospark, Laukaa. Sorten 'Hellikki' i forgrunnen er oppkalt etter foredlerens mor (foto: Marjatta Uosukainen).

'Pohjola's Daughter' i Nordisk hjørne i Nydalen på Milde (G-1991.1311, foto: Terhi Pousi 13. mai 2009.

til sammen er det registrert 23 sorter. I anledning av hennes pensjonering i 2014 ble det også anlagt en særskilt park, 'Marjatan alpiruusupuisto' (= Marjattas alprospark) i nærheten av Jyväskylä. Hennes sort 'Pohjola's Daughter' ble døpt på Milde av Anne Rieber ved Arboretets jubileum i 1991. Navnet kommer fra det finske nasjonaleposet 'Kalevala' og henspiller på nordlyset. Hennes flotteste sort er 'Elviira'. Den er oppkalt etter hennes mormor, men er vanskeligere å dyrke enn de andre. Til dette kommenterte Peter Tigerstedt: *"Vet du inte at alla vackra kvinnor har temperament – systerklonen 'Mauritz' är mycket lättare at odla."*

Anu Väinölä (f. 1969) har konsentrert seg om azalea og har fått frem flere hardføre blomsterrike sorter, hvorav vi har fått flere til Milde, bl.a. 'Adalmina' (fig. s. 26). Navnet er etter en prinsesse i en bok av Zacharias Topelius (1818–1898), og demonstrerer at hun har ønsket å gi sine sorter navn fra finske folkeeventyr, navn som også står seg i utlandet, uten å måtte oversettes.

Anu Väinölä (foto i privat eie).

'Adalmina' (foto: Anu Väinölä 15. juni 2010).

Sorter navngitt etter kvinner

Det finnes flere hundre sorter som bærer kvinnenavn, men det er ikke alltid like enkelt å forstå hvem disse var, og hvorfor de er knyttet til en *Rhododendron*. Der er moter i navngivingen som endrer seg med årene og med landene der de er oppstått. Vi begynner på De britiske øyer, der man først kom i gang med foredlingsarbeidet. Der ser det

ut som om man var svært opp-tatt av å opp-kalle kvinne-lige adelsdamer. Firmaet Waterer gjorde på slut-

'Lady Annette de Trafford' i feltet "Historien fortsetter" i Nydalen på Milde (G-1997.298, foto: Terhi Pousi 3. juni 2002).

'Marchioness of Landsdowne' i Nydalen på Milde (foto: forf.).

ten av 1800-tallet flere flotte *Rh. maximum*-hybrider som de ga slike navn. Siden disse har en tendens til å bli "leggy", kaller jeg dem de langbeinte adelsdamene, noe som henspiller på at *Rhododendron* da først og fremst var et overklassefenomen. Her er et par eksempler:

'**Lady Anette de Trafford**' er en av de beste og mest kjente av sin type, en som fremdeles finnes i handelen. Damen som er oppkalt var Annette de Trafford (1855–1920), hustru til baron Humphrey Francis på godset Trafford Park. I hvilken grad hun var interessert i *Rhododendron*, vites ikke, men parken deres var velkjent, og hun var nok en god kunde hos Waterer. Baronen var mest interessert i hester!

'**Marchioness of Landsdowne**' har enda mer markante blomster enn foregående. Vi har også kommet høyere opp i hierarkiet. Navnet gjelder hustruen til den femte Markien av Landsdowne, Emily Jane (1819–1895), som faktisk var medlem av overhuset i Parlamentet. Denne slekten, Petit-Fitzwilliam, var kjent for sin interesse for *Rhododendron*, som de dyrket på sitt landlige gods Bowood i Wiltshire. Flere sorter er oppkalt etter medlemmer av denne familien.

'**The Honorable Jean Marie de Montague**' er nok det verste eksempelet på et slikt navn, et sent eksempel. Men man får ikke glemme at det ble ansett som udannet, ja faktisk uhøflig, ikke å tiltale adelsdamer med deres tittel, selv i plantenavn. I dette til-

'The Honorable Jean Marie de Montague' (foto: Kenneth Cox).

'Princess Anne' i Den gule bakken på Milde (G-1990.302, foto: Terhi Pousi 5. juni 2013).

fellet gjelder det datteren (f. 1927) av Lord Stuart Swaythling som på sitt gods Town Hill i Southampton hadde en flott rhododendronsamling og konkurrerte med sin kollega i bankvesenet, Lionel de Rothschild, om å skape nye sorter. Denne er en flott rød-blomstret *Rh. griffithianum*-hybrid, som har litt vansker med å klare seg så langt nord som på våre breddegrader. Heldigvis er det flere som har brukt den i hardførere

hybrider, og den er derfor en viktig sort verd å merke seg. Lem valgte ut 'Anna' (se s. 16) av en slik krysning gjort av Lord Swaythlings gartner Fred J. Rose straks før krigen, og fra denne kommer alle de flotte Walloper-sortene. Andre amerikanske foredlere har fått frem de fabelaktige 'Grace Seabrook' (se s. 35) og 'Taurus'.

'Elizabeth of Glamis' på Den gule stripen i Nydalen, Milde (G-2000.251, foto: Terhi Pousi 19. mai 2004).

Det engelske kongehuset ved dronning Elizabeth II's datter, Anne, Princess Royal (t.v.) og mor (t.h.) – The Queen Mother (fra Wikipedia).

Også kongelige har naturligvis blitt beåret med rhododendronnavn. Vi har bare noen få fra det engelske kongehuset i våre samlinger, eksempelvis 'Princess Anne', som er en liten gul *Rh. keiskei*-hybrid fra 1961. Den trives godt på Milde og utmerker seg ved å ha brunfargete ungsukudd. Selvsagt har også hennes mor, dronning Elizabeth II, og hennes bestemor, The Queen Mother, fått *Rhododendron* oppkalt etter seg. Sistnevnte hadde stor interesse for *Rhododendron*, men dessverre er ingen av sortene i vår samling oppkalt etter disse kongelige damene, siden de ikke representerer noen forbedringer av utgangspunktet. Cox skriver at man lot anledningen gå fra seg til å oppkalle en markant sort etter disse hageinteresserte dronningene. Det var vel kanskje derfor at Cox introduserte 'Elizabeth of Glamis', Slottet Glamis er dronningmo-

'Queen Anne's'
i Nydalen
på Milde.
(G-1990.521,
foto: Terhi Pousi
7. juni 2013)

'Koningin Emma'
en Mollis-azalea i
Nydalen på Milde (G-
1988.021, foto: Terbi
Pousi 4. juni 2003).

rens fødested, Jarlen av Stathmores slott. Om vi ser litt stort på det, har vi faktisk en sort som er oppkalt etter en tidligere, viktig engelsk dronning. 'Queen Anne's' (fig. s. 29), en merkelig amerikansk *Rh. fortunei*-kryssning med doble blomster. Queen Anne styrte på 1600-tallets slutt, og hennes periode har gitt opphav til en engelsk barokk-stil-epoke, som man nok kan si denne har likhet med. Noen *Rhododendron* så damen aldri. De var ikke kommet i dyrkning så tidlig.

Vi har imidlertid også det nederlandske kongehuset representert gjennom azalea-
en 'Koningin Emma' fra 1910. Dronning Emma (1858–1934) var den første kvinne-

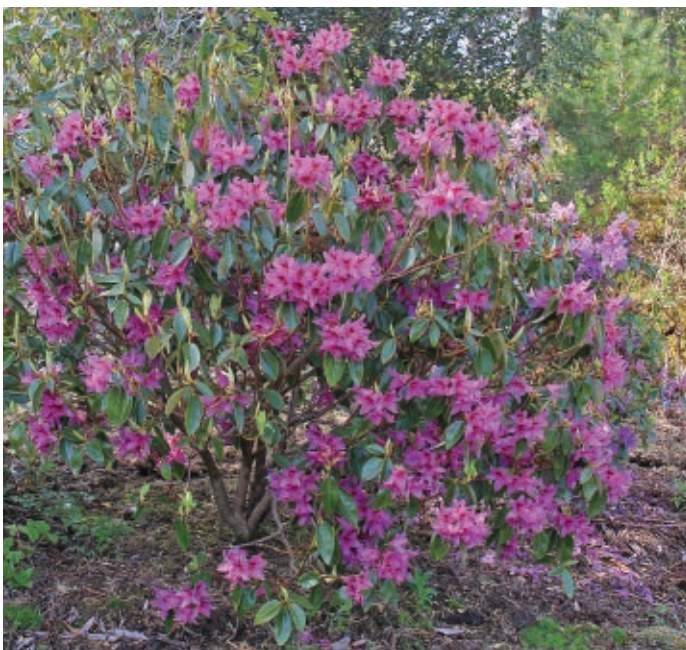

Prinsesse Emma av Waldeck & Pyrmont,
dronning-regent av Nederland 1890-1898
(fra Wikipedia).

lige statsleder i Nederland. Da hennes mann, kong Wilhelm III, plutselig døde i 1890, ble hun nødt til å overta tronen siden hennes datter Wilhelmina var mindreårig. Hun ble en populær regent. Den oransje fargen på blomstene er jo den til huset Oranien som hun tilhørte. Det finnes også *Rhododendron*-sorter oppkalt etter hennes datter (Wilhelmina) og datterdatter (Juliana), men vi har ingen av disse i våre samlinger.

Når vi nå har avklart de edle damer, går jeg over til madammene. De fleste av disse er franske eller belgiske. Et merkelig unntak er 'Madam Felle', en *Rh. concinnum*-kryssning som noen humler gjorde i rhododendronsamlingen i Essen hvorfra det kom frø til Milde. Vi valgte ut en blomsterrik klon som ble navngitt i 1989 ved åpningen av Rhododendrarriet i Bergen sentrum, etter damen i Sandviken som hadde øl å selge.

'Madam Felle' i Det nordiske hjørnet på Milde (G-1973.333, foto: Terbi Pousi 4. mai 2014).

'Madame Carvalho' er en gammel Waterer-hybrid som dessverre ser ut til å ha gått i glemmeboken. Den er vel verd å dyrke, selv om den ikke er like hardfør som 'Cunningham's White', men med større, mer rent hvite

og holdbare blomster. Dessverre er den vanskelig å få tak på, men jeg lyktes å få den til planting ved Fritz C. Riebers vei, og man kan glede seg over et flott eksemplar ved overgangsbroen på Fjøsangerveien ved Krambua. Damen den er oppkalt etter, **Marie Caroline Miolan Carvalho** (1827–1895, fig. s. 32), var en berømt fransk koloratur-sangerinne av brasiliansk opphav på slutten av 1800-tallet. Hun gjorde furore i England, der hun ble nærmest en popstjerne. John Waterer introduserte sorten i 1861 akkurat da hun hadde erobret London. Dette er antakelig det første eksempelet på at en megastjerne, utenfor politikk og nobiliteter, har fått en *Rhododendron* oppkalt etter seg.

'Madame Carvalho' i Det historiske hjørnet, Milde (G-1996.377, foto: Terbi Pousi 5. juni 2013).

Operadivaen selv, Caroline Carvalho, i rollen som Marguerite i Charles Gounods opera 'Faust' i 1873 (foto: Alexandre Quinet, fra Wikipedia Public Domain).

En nyere sort (fra 1960) er **'Madame Albert van Hecke'** som er en godt hardfør, blomsterrik japansk azalea. Damen i dette tilfellet er foredlerens kone, Maria (1904–1992).

Så går vi over til de britiske fruene, som er et stort og slett ikke enkelt kapittel, ettersom de for det meste ikke opptrer under eget navn, men som fruer av sine menn, eksempelvis:

'Mrs. T. H. Lowinsky' en Waterer-hybrid med orkidéliknende blomster fra straks etter 1900. Damen den er oppkalt etter var konen til gartneren Tom H. Lowinski (familienavnet er av ungarsk opprinnelse) som fra 1898 eide Tittenhirst Park og sammen med henne utviklet parken med mange *Rhododendron* som var plantet i parterre. Hennes fulle navn var Florence Henrietta, født Mosenthal i 1867 (i USA).

'Mrs. J. G. Millais' er en av de mest spektakulære av Waterers "flekete" sorter, men dens vokseform og skranglethet

har gjort at den ikke dyrkes særlig mye nå for tiden. Den er oppkalt etter Frances M. ("Fanny") Millais (1869–1960, fig. s. 34), konen til den legendariske John G. Millais

'Madame Albert van Hecke', Japanazalea i Nydalen på Milde (G-1998.250, foto: Terbi Pousi 4. juni 2015).

'Mrs. T. H. Lowinsky' i Nydalen, Milde (G-1995.481, foto: Terbi Pousi 12. juni 2002).

(1875–1931) som var kunstner og vilt-ekspert/jeger. Som venn av Sir Edmund Loder (1849–1920), kom han til å interessere seg for *Rhododendron*. Han skrev og illustrerte det første større verket om slekten og dens hybrider, og drev selv med krysninger i sin hage i Horsham. Hagen fikk konen ansvaret for, når han som oftest var på storviltjakt langt hjemmefra. Fanny var levende opptatt av *Rhododendron* og en god støtte for mannens virksomhet helt til hans død. Senere ble hun helt til sine siste år hjulpet av nevøen Edward Millais (1918–2003), han med planreskolen i Farnham.

'Mrs. J. G. Millais' (foto: Kenneth Cox).

Fanny Millais (bak t.v.) med sin mann, John Guille ("Jack") Millais og to barn Geoffrey og Rosemund ved deres hus i Horsbam's Bow ca. 1905 (privat foto).

'Mrs. Furnivall' er en av de best kjente og elskede av Anthony Waterer juniors sorter, og den er oppkalt etter hans søster Anne (hun som ble kalt Nancy, se s. 38) som i 1897 giftet seg med Charles Furnivall. Sorten har usedvanlig vakre blomster, men har vist seg mindre villig på nordligere breddegrader. En frøplante funnet på Knap Hill på 1950-tallet, kalt 'Furnivall's Daughter' er den som anbefales på våre kanter. Det hører med til historien at fru-

en ikke hadde noen datter i virkeligheten, men siden det var en frøplante som kom fra 'Mrs. Furnivall', mente man at dette var et passende navn. For øvrig har Hans Hachmann laget flere lekre, hardføre forbedringer med utgangspunkt i 'Furnivall's Daughter'. Disse klarer seg bedre, f.eks. 'Bergensiana', som ble døpt da Den norske Rhododendronforening ble stiftet i 1997.

'Mrs. Furnivall' (G-1989.214, t.h.) og 'Furnivall's Daughter' (G-1989.089, t.v.) i Det flekkete hjørnet i Nydalen på Milde (foto: Terhi Pousi 21. mai 2002).

'Bergensiana' i Relieffhagen på Milde (G-1996.387, foto: Terhi Pousi 8. juni 2009).

Etter hvert kommer sortene med damenes fulle navn, en trend som ser ut til å komme på moten i Amerika på 1960-tallet, og da ofte knyttet til familiemedlemmer, for eksempel de kjente *'Grace Seabrook'* (Seabrook, 1965), *'Isabel Pierce'* (Pierce, 1975, fig. s. 36) eller *'Phyllis Korn'* (Korn, 1969, fig. s. 36). Kanskje vanskeligere å forstå at

'Grace Seabrook' i Nydalen, Milde (G-1989.204, foto: Terhi Pousi 29. april 2009).

'Isabel Pierce' med *Kjempene* i Nydalen, Milde (G-2002.229, foto: Terhi Pousi 26. mai 2014).

'Patty Bee', en flott liten gulblomstret *Rh. keiskei*-kryssning, har navn etter foredlerens, birøkteren Warren Bergs hustru, Patricia. Men også andre enn slektninger oppkalles, og da blir det verre å spore opphavet. Hvem var, for eksempel, 'Trude Webster', Edgar

'Phyllis Korn' i Nydalen, Milde (G-1995.483, foto: Terhi Pousi 29. mai 2008).

'Patty Bee' i Den gule bakken, Nydalen på Milde (G-1990.299, foto: Terbi Pousi 11. mai 2016).

Greers flotte, storblomstrete forbedring av 'Countess of Portland'? Dette er ikke registrert, men heldigvis visste sønnen Harold at det gjelder hustruen til familiedoktoren William Webster som bistod under Haralds fødsel. Hun het egentlig Gertrude, men kaltes Trude.

Jeg fikk en virkelig overraskelse ved å finne et fullstendig kvinnenavn hos en gammel engelsk azalea,

'Trude Webster' blant Kjempene i Nydalen, Milde (G-1989.222, foto: Terbi Pousi 21. mai 2002).

'Nancy Waterer'
på Milde (foto:
forf.)

'Nancy Waterer' fra 1869. Dette er en svært viktig azalea i utviklingen av de velkjente 'Knap Hill'-typene som oppstod ved at Anthony Waterer senior krysset de grovere *Rh. mollis*-sortene med amerikanske arter og de velduftende Ghent-typene. Ikke rart

at han ville oppkalle en av sine kjære. Bare vanskelig å finne en som var døpt til dette navnet. Men Pam Hayward som har lett i arkivene, mener at det her må dreie seg om et kjælenavn for Anne, hans datter som ble født i 1850 og vokste opp på den tiden da faren eksperimenterte med å få til sin egen type av azalea.

Og så er vi til slutt kommet på fornavn med damene – de er det enda verre å nøste opp i. Det eldste eksempelet 'Cynthia' er så gammelt, fra 1820-tallet,

'Cynthia' på Milde (G-1989.201,
foto: Terbi Pousi 17. mai 2014).

at jeg undrer på om det egentlig er en dame, men 200 år etter har det ikke lyktes å finne ut av det med sikkerhet. Også opprinnelsen av denne storblomstrete sorten er uklar. Standish & Noble har 'Cynthia' i sin katalog fra 1821, før *Rh. griffithianum* ble tilgjengelig i Storbritannia (1850). I en senere katalog er den omdøpt til 'Lord Palmerstone', etter Englands utenriksminister (senere statsminister som levde 1784–1865). Heller ikke i hans krets har det vært mulig å finne noen dame av dette navnet, så hvis det ikke er et pseudonym, er det nok et kallenavn, eller så kan det være hentet fra gresk mytologi (et annet navn for Artemis, jaktens gudinne). Det er neppe en samtidig dame.

Det er først vel 100 år senere at man begynner å anvende fornavn. Her kommer noen eksempler i alfabetisk rekkefølge. De eldste navnene er heller ikke etter samtidige damer, men operaheltinner:

'Aida' (fig. s.40) fra 1888 er en av de gode gamle Ghent-hybridene som ikke lenger er på moten, men som er vel verd å dyrke på grunn av blomsterrikdom, hardførhet og duft. Denne har sitt navn etter Guiseppe Verdis opera. Foredleren, Charles Vuylsteke, var en operaelsker, og han har også en 'Norma' oppkalt etter en opera av Bellini. Denne siste var en svært populær, såkalt Rustica-azalea, ved århundreskiftet 1900, da den lett lot seg drive i blomst ved juletider. Vi har enda en operadiva i våre samlin-

Operaen Aida ble uroppført i Kairo i 1871 og hadde Europa-premiere i Paris i 1880.

Karikaturtegnene fråtset i de pompøse og romantiserte forestillingene om antikkens Egypt. Her i 'Chronique Théâtrale' ca. 1880 (fra Locke 2005).

'Aida' på Milde (foto: forf.)

ger, **'Carmen'**, oppkalt etter operaen med samme navn av Georges Bizet. Dette er en av Lionel de Rothschilds krysninger, en lav, liten rød-blomstret sort som dessverre er vanskeligere å tilfredsstille enn Hobbies mange repens-hybrider (som er basert på pollen tyskerne fikk av den generøse jøden Rothschild i 1939.)

'Carmen' på den røde plass, Milde (foto: Alf Helge Søyland 9. mai 1993).

Operaen 'Carmen' ble uroppført i Paris i 1875. Céléstine Galli-Marie (1840-1905) hadde hovedrollen. Her er hun i et maleri fra 1884 av Henri Lucien Doucet (fra Wikipedia, public domain).

'Brigitte' er en Hachmann-hybrid som ble introdusert i 1980, men det ble ikke opplyst noe om hvem den er oppkalt etter da den ble registrert i 1983. Hans sønn Holger kjenner ingen i venne-/familiekretsen med dette navnet, men min kone har en teori om at det kan dreie seg om den franske filmskuespilleren Brigitte Bardot som var populær på den tiden og foretrakk lyserøde bluser. Uansett er dette den flotteste *Rb. insigne*-hybriden i vår samling, og hvorfor skulle ikke en populær filmskuespiller være oppkalt? Det finnes faktisk også en 'Gina Lollobrigida' (Felix & Dijkhuis 1965).

'Elizabeth' (fig. s. 42) er en svært populær *Rb. griersonianum*-hybrid som Lord Henry Aberconway registrerte i 1939. Siden britene da nettopp hadde fått en ny

'Brigitte' i Nydalen, Milde (G-1989.091, foto: Terhi Pousi 30. mai 2008).

'Elizabeth' i Nydalen på Milde (G-2006.087, foto: Terhi Pousi 8. september 2008).

dronning og en tronfølger med dette navnet, var det grunn til å mistenke at dette var en fortsettelse av tradisjonen med å oppkalle kongelige, men at tittelen var blitt sløffet. Imidlertid viser det seg at den er oppkalt etter lordens eldste datter. I denne *Rhododendron*-interesserte familien er det flere kvinner som har fått sine navn knyttet til sorter, og vi har en til i vår samling, *'Ann Lindsay'*. Dette er merkelig nok en Hachmann-krysning, i den serien som ledet til den velkjente *'Fantastica'*. *'Ann Lindsay'* er minst like flott med tettere blomsterstander og mer tydelig tofargete blomster. Den synes dessverre å ha forblitt i skyggen av sin berømte søster. Damen er Lord Henry Aberconways svigerdatter, gift med sønnen Charles, den tredje baron Aberconway. Planten ble døpt på en hagefestival i Liverpool i 1984.

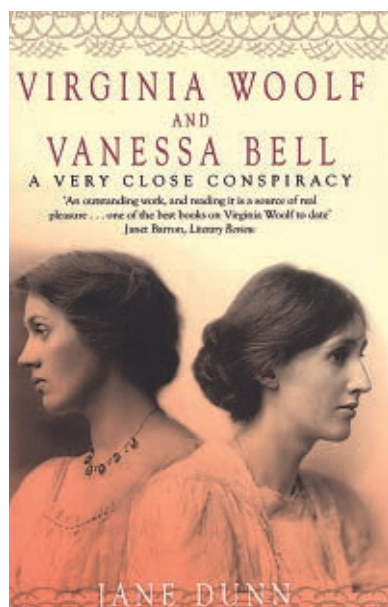

'Ann Lindsay' i Nydalen, Milde (G-1990.207, foto: Terhi Pousi 7. juni 2013).

'Naomi', klonen 'Nautilus', i Kjempedalén på Milde (G-2003.225, foto: Terhi Pousi 4. juni 2007).

'Naomi' er en av de storblomstrete kjempene til Lionel de Rothschild med duftende blomster. Vi har klonen 'Nautilus' som har klart seg bra i Kjempedalén på Milde. Den blir med tiden et lite tre, og er oppkalt etter foredlerens yngste datter.

'Vanessa' er en annen *Rh. griersonianum*-krysning gjort av Lord Henry Aberconway, en av de vakreste jeg kjenner til, men dessverre lite hardfør hos oss. Navnet gjelder Vanessa Bell (1879–1961), en nær venninne av Lady Christabel Aberconway

Over: Vanessa Bell (t.v.) og Virginia Woolf fra omslaget på Jane Dunns bok om de to søstrene.

Til høyre: Rhododendron 'Vanessa' i Skattekammeret på Milde (G-1998.187, foto: Terhi Pousi 4. juni 2007).

'Vigdis' i Arboretet på Milde (foto: forf.).

(1890–1974) som var en kulturpersonlighet. Vanessa Bell var en anerkjent malerinne og deltok i Bloomsbury gruppen, en radikal gruppering som samlet kunstinteresserte av de høyere samfunnsklasser, og der også hennes yngre søster, forfatterinnen Virginia Woolf deltok (fig. s. 43). De var begge døtre av Sir Leslie Stephen og Julia Prinsep Duckworth, og deres noe "upassende" omgangskrets til tross, fikk lady Aberconway overbevist sin mann om at suffragettens navn skulle knyttes til denne skjønnheten av en *Rhododendron*. Hun synes ellers å ha vært lite opptatt av *Rhododendron*. Med dette er vi er kommet langt bort fra de noble damene som Waterer startet med.

Vigdis Finnbogadóttir, Islands president 1980–1996 (screenshot: YouTube.com).

'Vigdis' bringer oss tilbake til stats-overhodene. At planten i motsetning til damen er uten tittel, skyldes et arbeidsuhell. Det dreier seg her om en *Rh. pseudochrysanthum*-hybrid med svakt duftende blomster. Den kom til Milde som plante fra Göteborg og var skiltet som arten. Da den viste seg som en god hageplante, tenkte vi at det kunne være passende å hedre den besøkende presidenten fra Island, Vigdis Finnbogadóttir, med den. Men da den skulle registreres, fikk vi beskjed om at det allerede fantes en 'President Vigdis'. Så vi droppet tittelen, også siden hele Island var på fornavn med

henne, Europas første kvinnelige president. Hans Hachmann likte denne sorten så godt at han ba om å få stiklinger. Det har ledet til at den er blitt populær og utbredt i Tyskland.

Sluttbetraktninger

Det er ikke merkelig at så få arter er blitt oppkalt etter kvinner. Slike navn er gjerne knyttet til plantesamlere eller taxonomer, og av disse har der vært få kvinner. Det rare er at de to fremste, Jean Kingdon-Ward og Alexandra Potanina, ikke er reflektert i navnene, i stedet en del ganske perifere damer i oppdagernes/beskrivernes nærhet, og iblant noen hustruer.

At der har vært få kvinnelige foredlere, er velkjent, men kanskje litt underlig. Hagevirksomhet har jo tradisjonelt vært en kvinnelig syssel. Men etter hvert fremkommer det et bilde av de få kvinnelige foredlerne som er kjent. De aller fleste var hustruer til menn som drev gartnerier eller hadde store gods. Ut fra dette kan det se ut som om årsaken til at der er få, er at få kvinner har hatt eiendommer store nok til slik virksomhet. Jeg har foreløpig kun funnet to amerikanske foredlere som helt på egenhånd er gått i gang med rhododendronforedling: Elsie Watson i staten Washington og Vivian Abnor i Tennessee. Jeg mistenker at det nok vil være mulig å finne flere kvinner som har bidradd, men har gått under radaren, siden deres ektemenn var eierne av virksomheten, men det vil kreve en meget mer nøye gjennomgang av kilder utenfor Norge.

Når det gjelder navn på sorter, er det ingen mangel på damer, men flere er vanskelige å identifisere, og mange ser ikke ut til å ha hatt noen nær tilknytting til *Rhododendron*. Muligens kan det skjule seg enkelte elskerinner eller hemmelige kjæresten – "*femmes fatales*" eller "*french ladies*" blant dem. Dette har vi heller ikke hatt materiale til å kunne verifisere. Det mest interessante er å se de trender for navnetting vi har hatt gjennom tidene, fra de svært formelle navnene med fulle titler til enkle fornavn. Dette kan reflektere endret kutyme og en "almindeliggjøring" av *Rhododendron* som hageplanter.

Takk!

Denne artikkelen hadde ikke kunnet realiseres uten utstrakt hjelp fra mange utenlandske eksperter som har vært entusiastiske og har gravd dypt i sine kilder. Fremfor alt vil jeg nevne Pam Hayword i *Rhododendron*-gruppen i RHS. Hun har vært ustoppelig. I Storbritannia har mange deltatt i jakten på disse damene, først og fremst presidenten i det engelske Rhododendronselskapet, min gamle venn David Millais, foruten Francesca Murray og Kenneth Cox. I Tyskland var Holger Hachmann min beste kilde og i Finland Kristian Theqvist. I Amerika har fremfor alt Sonja Nelson, Seattle, og Harold Greer, Eugene, vært vidunderlige kilder til kunnskap, men også Barbara og Alleyne Cook, Vancouver. Også min datter Katarina har deltatt på nettet i søk etter disse damene. Som vanlig har min kone Gerd og Terhi Pousi vært uvurderlige medhjelpere på alle plan. Takk til dere alle – uten dere hadde det ikke blitt noen artikkel.

Litteratur

- Arneson, I. & R. 1994. – Hybridizing for superior and unique Azaleas. – *Journ. American Rhododendron Society* 49.
- Bell, G. 2005. – Let's talk hybridizing: way to go, Elsie Watson. – *Journ. American Rhododendron Society* 59.
- Cox, P.A. & K.N.E. 1988. – *Encyclopedia of Rhododendron hybrids*. – Batsford, London.
- Davidian, H. H. 1990–1992. – *The species of Rhododendron*, vol. II–III. – The elepidotes. Batsford, London.
- Gallé, F.C. 1985. – *Azalea*. – Timber Press, Oregon.
- Jørgensen, P.M. 1996. – *Rhododendron i Det norske arboret* – 2. utg. Fagbokforlaget, Bergen.
- 2016. – Halfdan Lem og hans Rhododendron-hybrider. – *Lapprosen* 19 (3): 4–12.
- Kingdon-Ward, J. 1952. – *My hill so strong*. – Jonathan Cape, London.
- Larsen, O.J. 2015. – Jean Rasmussen i Norge. – *Lapprosen* 18 (2):12–17.
- Livingstone, P.A. & West, F. 1979. – *Hybrids and hybridizers*. – Newton Square, Pennsylvania.
- Locke, R.P. 2005. – Beyond the exotic: How 'Eastern' is Aida? – *Cambridge Opera Journal* 17 (2): 105–139.
- Mc Carter, J.A. 1989. – *Rhododendrons on a western shore*. – Victoria Rhododendron Society.
- Millais, J.G. 1917–24. – *Rhododendrons and the various hybrids*. – London.
- Nash, M. 2008. – Who do you grow. – *Rhododendrons, Camellias and Magnolias Yearbook* 2008: 76–80.
- Nelson, S. 2001. – *The Pacific coast Rhododendron story*. – Binfort & Mort, Portland.
- Postan, C. 1996. – *The Rhododendron History*. – RHS, London.
- Ropeid, T.J. 2018. – Hvordan min kone ble angrepet av rhododendronviruset, samt en kort presentasjon av noen rhododendron med kvinnenavn. – *Lapprosen* 21 (2): 20–21.
- Salley, H.E. & Greer, H. 1992. – *Rhododendron Hybrids*. – 2nd ed., Timber Press, Portland.
- Walker, J. 2015. – *A garden for life. Mary Greig & the Royston Rhododendrons*. – Big Maple Leaf Books, 164 s.

Et herbarium fra Muséhagen og en lite kjent hagebruks- utdanning på Landås i Bergen

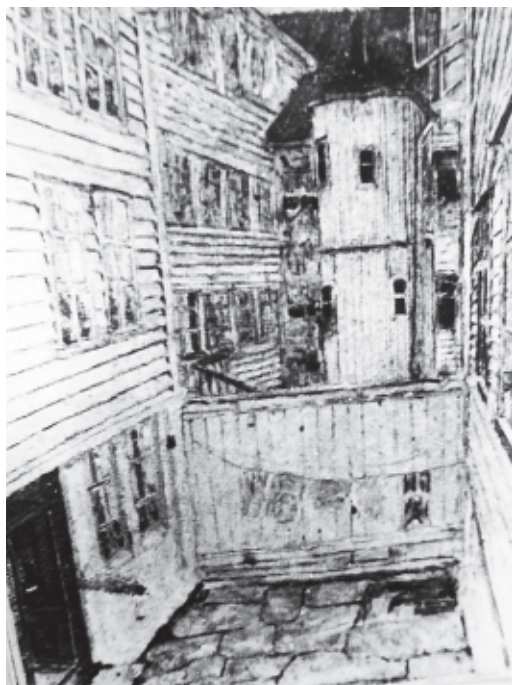
Per Harald Salvesen, Arboretet og de botaniske hager, Universitetsmuséet i Bergen, Mildeve-
gen 240, N-5259 Hjellevad (per.salvesen@uib.no)

Reidun Myking, Arboretet og de botaniske hager, Universitetsmuséet i Bergen, Mildevegen
240, N-5259 Hjellevad (reidun.myking@uib.no)

Fra Agder naturmuseum og botaniske hage har Universitetsmuséet overtatt et gam-
melt herbarium samlet av Gerhard Andreas Lassen; fem velfylte mapper med drøyt
350 planter presset i årene fra 1927 til 1939 og i tillegg et titalls prøver av frø. Plantene
er samlet på Vestlandet, fra Bergensområdet (de fleste), Osterøy (Bruvik) og Hardan-
ger (Rosendal), og godt over halvparten er fra Muséhagen. Enkelte av herbarieeksem-
plarene har vært angrepet av sopp eller insekter, og er vanskelige å bestemme, men de
aller fleste har holdt seg godt i mer enn 80 år. En av Gerhard Lassens sønner overtok

Cypripedium reginae, en amerikansk marisko-art, samlet 1. juli 1938 i Muséhagen slik den er bevart i
Gerhard Lassens herbarium (foto: Per Harald Salvesen).

Bakgården i Skottegaten 1 der Gerhard Lassen vokste opp og forsøkte å dyrke planter mellom steinhellene (original i familiens eie).

herbariet etter faren. Det lå i kjelleren hans fram til 2016, og på et tidspunkt ble dessverre noen av mappene kastet under en ryddesjau i huset. Konservator Per Arvid Åsen ved Agder naturmuseum fikk høre om dette, og anbefalte at man burde ta en titt. Siden det meste var samlet i Bergen, ble herbariet sendt hit. For oss i Bergen er særlig plantene samlet i Muséhagen interessante, og vi kommer tilbake til dem. Først litt om Gerhard Lassen og en lite kjent gartnerutdanning i Bergen.

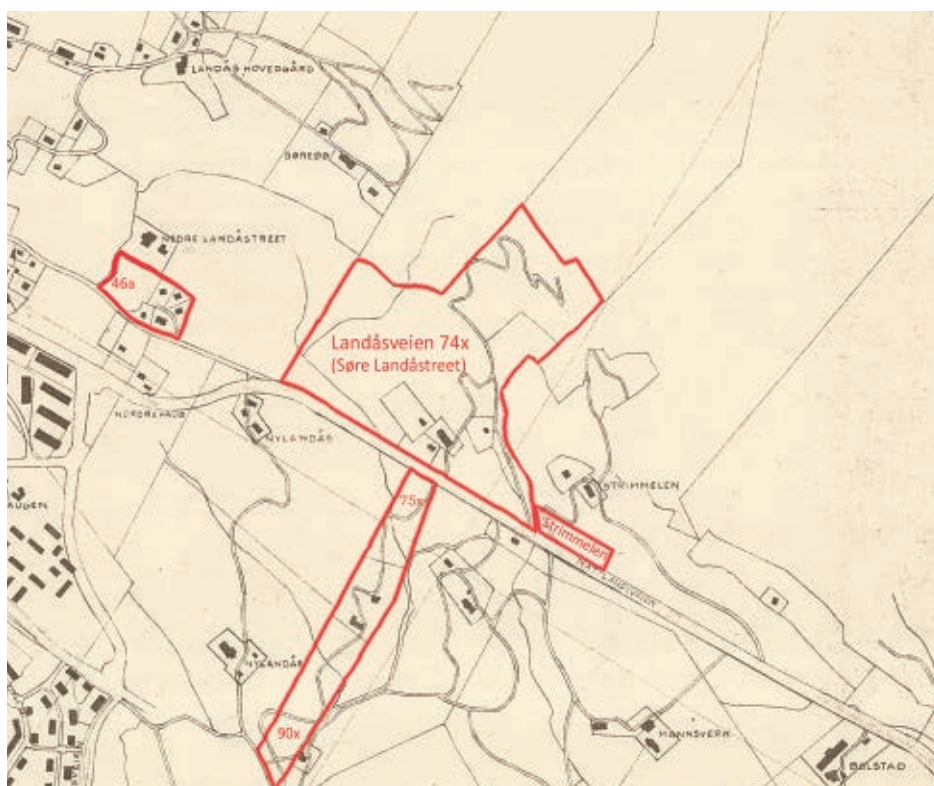
Hagebrukskurs på Landås

Skolehager for undervisning av grunnskoleelever i hagebruk ble i Bergen første gang opparbeidet i 1905. Da dyrket man ved Nordnes skole opp et jordstykke der elevene satte ut planter til undervisningen i

naturfag, men først i 1914 kom skolehager i gang i større omfang. Sommeren 1912 hadde en privat komité sendt et "andragende" til Bergens magistrat og formannskap om å anlegge skolehager i Bergen. Skrivet var undertegnet av 34 ledende personligheter knyttet til skoleverket, helsevesenet og hagebruk – om lag halvparten kvinner. Flere størrelser ved Bergens Museum var involvert, blant dem professor Jens Holmboe. Komitéen pekte på at flere av landets byer allerede hadde opprettet skolehager der skolebarn fikk arbeide under kyndig veiledning. Overalt var hagene anerkjent som et utmerket oppdragsmiddel. *"Med små midler utviklet man barnas legeme, sans for orden og skjønnhet, motarbeidet ødeleggelseslyst og råskap og ga dem glede ved praktisk arbeid"*. Dessuten ga det skolene verdifull støtte i undervisningen i naturfag og bidro til å vekke interesse for hagebruk. Kommunen satte av 10,5 dekar av den tidligere Årstad hovedgård til skolehage, og arealet ble fordoblet i 1936, ved å legge til arealer på Landås (Hartvedt 2013, Moland 2007).

Bergen kommune drev ikke bare skolehager på Landås, men hadde felter som ble brukt til hagebrukskurs for arbeidsløse og til grisehold. I 1938 disponerte kommunen hele 280,5 dekar av markene på tidligere Landås hovedgårds grunn i Bergensdalen. Gården var allerede stykket opp i flere bruk (Bergen kommune 1938).

Høsten 1934 ble det i Bergen satt igang yrkeskurs for å avhjelpe situasjonen for de mange unge arbeidsledige. Ordningen var dels kommunalt og dels statlig finansiert,

Kommunens eiendommer på Landås som var i bruk til gartnerutdanning, skolehage og parselldyrking er merket av i kartet fra 1940 (original, grunnlagskart Bergen byarkiv, utsnitt).

Skolehagegutter luker i kålåkeren på Landås sommeren 1940 (i privat eie).

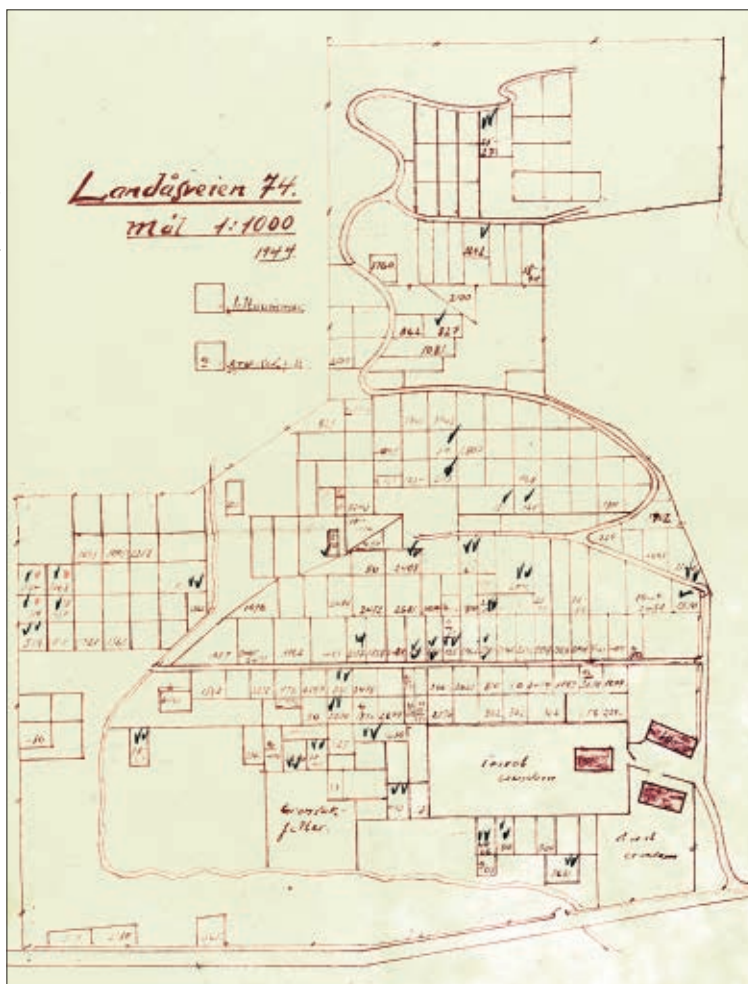

Bergensdalen sett fra Landåsfjellet mot nordvest en gang mellom 1916 og 1920 med navn på enkelte gårdsbruk påført (foto: Atelier KK, UBB Billedsamlingen UBB-KK-N-387-006, utsnitt).

og kursene, som gikk fram til 1940, omfattet i tillegg til hagebruk også bl.a. bil- og motorlære, elektroteknikk, strikking og handelsfag. Hvilke kurs som ble avholdt, endret seg fra år til år, men det ser ut som det ble avviklet fire hagebrukskurs i perioden 1936 til 1939. I motsetning til de andre kursene, som gikk 14–26 uker i vinterhalvåret sentralt i byen, ble hagebrukskursene avholdt fra februar til november på "...en av kommunens gårder på Landås". I en postjournal står det at hagebrukskursene ble holdt på (datidens) adresse Landåsveien 74x (senere Nattlandsveien 82, dagens Erleveien 63). Gården het den gang Søre Landåstreet (gnr. 17/bnr. 16 i Årstad kommune), den ble i 1874 skilt ut fra Nedre Landåstreet. Eiendommen ses med løe og våningshus i et bilde tatt fra Landåsfjellet omkring 1920. Bruket var da i privat eie, drevet av Arne Larsen Landås (1852–1923) med familie, inntil kommunen tok over. Da hagebrukskurset kom i gang, var låven allerede forfallen. Våningshuset sto til etter 1990, da eiendommen ble bygget ut (Jensen et al. 2002).

Interessen for hagebrukskurset var stor, i 1937 meldte 364 søkere seg, 110 kvinnelige og 254 mannlige, blant dem også Gerhard Lassen. Bystyrets 'Komité for yrkeskurs-er for arbeidsledige ungdom' foreslo samme høst å opprette 202 plasser på 12 forskjellige kurs i 1938. Deriblant foreslo man å gjenta hagebrukskurset for 25 elever. Kurset skulle gi opplæring i praktisk og teoretisk hagebruk tilsvarende grunnutdanningen ved den ordinære gartnerskolen; hovedlærer var hagebrukskandidat Jacob P. Moe fra Ørsta (f. 1895). Elevene hadde allerede gjort en god innsats på Landås, framgår det

Parsellene på Bergen kommunes eiendom i Landåsveien 74x som ble disponert av yrkeskursene for arbeidsledig ungdom i tre år, og der det ble drevet skolehage og parselldyrking for matauk under krigen (tegning: Gerhard Lassen 1944).

i komitéens skriv til Bergens formannskap av oktober 1937 (Bergen Byarkiv in lit. 2018): "Kursene har i fjor og i år utført et betydelig arbeide her, og gården er nu vel skikket for formålet." Det var opparbeidet felter for grønnsaker og stauder, og en hadde plantet en frukthage.

I Bystyret møtte imidlertid forslaget motstand. Man mente gartnerkurset ikke ville bety noe for "byens ervervsliv", og var for kostbart, spesielt siden det var forbundet med en ordning der elevene kunne søke om inntil 80 øre i dagpenger under skolegangen. Saken om dagpengene ble likevel vedtatt med Arbeiderpartiets og Kristelig folkepartis stemmer, støtten ble omdøpt til "stipend" og kurset ble gjennomført (referat fra Bystyret i Bergens Arbeiderblad 17.12.1937).

Under 2. verdenskrig ble det et avbrekk i skolehagevirksomheten. Den viktigste årsaken var at myndighetene satte som betingelse for driften at det ble bygget tilfluktsrom, slik at både elever og lærere kunne beskyttes. Det ble utarbeidet budsjett for å bygge et tilfluktsrom, men det ble aldri realisert. Hagene ble imidlertid nyttet til

Gartnerelev Gerhard Lassen i benkegården i Muséhagen våren 1938 (i privat eie).

Brødrene Karlsen, hagemenn i Muséhagen i mange år, Olav (t.v.) og Robert (t.h.) 1938 (i privat eie).

parselldyrking, særlig av poteter, men også grønnsaker, som "matauk" for folk. Ledelsen av denne parselldyrkingen lå under Ved- og jordbruksnemnda i kommunen, og Gerhard Lassen ledet arbeidet. Under krigen ble det også satt i gang skolehage for elever i den høyere skolen i Bergen. I desember 1940 søkte lektor Aslaug Blytt til Ved- og jordbruksnemnda om 10 da dyrkbar jord til potet- og grønnsakfelter for ungdom. Samtidig ble det levert inn rapport for skoleungdommens arbeid i 1940. I mars 1941 stilte nemnda 10 da i Landåsveien 74x til rådighet for formålet, og mer enn 120 elever i 1., 2. og 3. klasse ved Lungegården, Sydneshaugen, U Pihl og Tanks skoler deltok i undervisningen sommeren 1941. Til sammen ble det dette året produsert 16,4 tonn poteter, 3,5 tonn kålrabi og 0,6 tonn gulrøtter, foruten en god del salat, rødbeter, neper og purre. Avlingene ble etter det vi vet, fordelt mellom elevenes familier. Det var Gerhard Lassens oppgave både å føre oppmøteprotokoll og registrere det som ble produsert.

Gerhard Andreas Lassen

Han var født 1913 i Bergen og døde 1998 i Oslo. I Bergen vokste han opp på Nøstet og gikk folkeskolen på Dragefjellet i årene 1920–27 før han gikk middelskolen på Sydneshaugen 1927–30. Etter endt skolegang var han bybud noen år før han fikk arbeid i en bank i 1934. I Bergens adressebok for 1936/37 (opplysningene innhentet høsten 1935) står han oppført som bankbud med adresse Skottegaten 1. Som så mange andre under depresjonen i "De harde trettiåra", mistet også Gerhard Lassen jobben da banken innskrenket virksomheten. Interessen for arbeid med jord og plantevekster var kanskje også

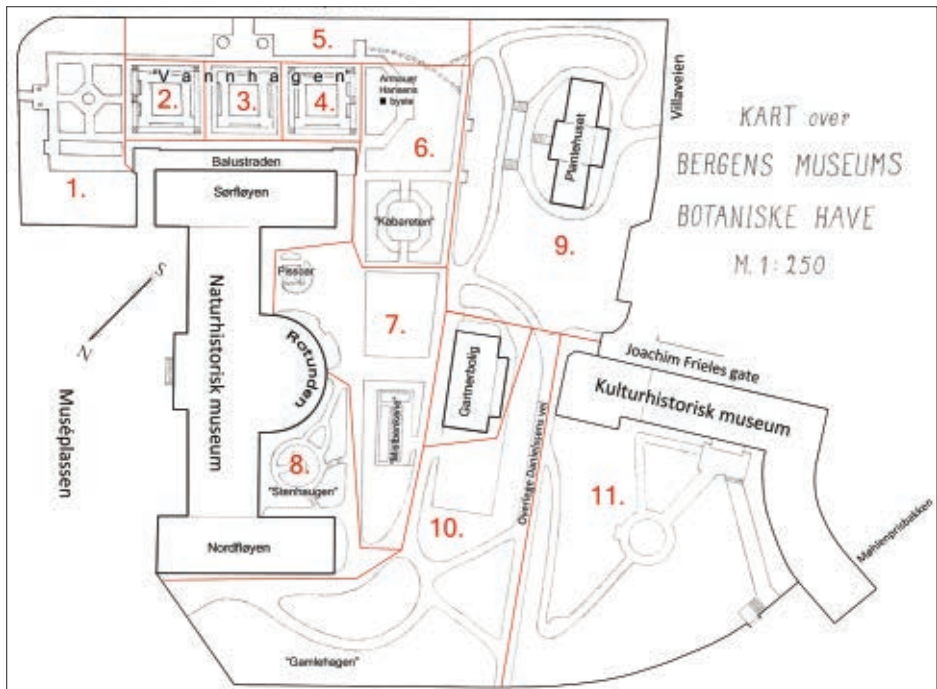
sterkere enn for å løpe bankærender. Det ble fortalt i familien at allerede som barn prøvde han å få vekster til å gro mellom steinene i bakgården i Skottegaten. Inspirasjonen til dette kan han ha fått i oppveksten på sommerturene med familien til Bruvik på Osterøy. Gartneryrket kom da også til å bli hans livsvei, og da det ble satt i gang kurs som ga hagebruksutdanning for arbeidsløs ungdom med tilskudd fra statlige midler, åpnet det seg en mulighet.

Debatten om gartnerkurset fikk Gerhard Lassen til å skrive et innlegg til avisen som sto på trykk i januar 1938 (BA 06.01.1938). Der forteller han at han gjennomførte kurset i 1937, og at elevene hadde hatt stor nytte av det. De var nå i ferd med å søke planteskoler og gartnerier om arbeid og videre utdanning, og da var vitnemålet fra yrkeskurset av stor betydning. Selv fikk han arbeid som gartnerlærling i Muséhagen i 1938. Etter et års læretid i Muséhagen, ble han tatt opp til videregående kurs ved Statens hagebruksskule på Hjeltnes i Ulvik, der han gikk i 1½ år. Han fikk solid innføring i gartnerfagene, og arbeidet om somrene hos lokale fruktbønder, og ble dermed godt kjent med frukt dyrking.

Etter eksamen våren 1940 flyttet han tilbake til Bergen og jobbet som gartnerformann i yrkesopplæringen for arbeidsledig ungdom på Landås, Slettebakken og Mannsverk. De kommunale yrkeskursene ble avsluttet etter lavere interesse, men virksomheten fortsatte som 'Landåsprosjektet' med bl.a. parsell dyrking i kommunal regi. Markene ble grøftet og dyrket opp, det var mye poteter og kålrot, men også gulrøtter, salat og andre grønnsaker. Høsten 1940 satte kommunen av 10 mål jord til skolehager for de videregående skolene i byen (Moland 2007). Gerhard Lassen fikk jobben som formann og "bas". Han førte nøye regnskap med fram møte og hva som ble dyrket på de mange parsellene. Særlig på bruket Søre Landåstreet (Landåsveien 74x) hadde Lassen oppsyn med mange parseller. Det var også her hagebrukelevnene noen år tidligere hadde dyrket mange av plantene som er bevart i herbariet hans. Lassen var også på Bolstad

Lukekonene var viktig sesonghjelp i Muséhagen. Her to som arbeidet samtidig med Gerhard Lassen i 1938. Vi kjenner ikke navnene deres, men kanskje leserne kan hjelpe? (i privat eie).

Plan over Muséhagen i Bergen utarbeidet av overgartner John Gulli ca. 1931. Numrene refererer til områder hagen var inndelt i (fra Salvesen 2015).

gård, som lå sør for Strimmelen og Mannsverk. Bruket på 70 mål, kjent som 'Utsikten', var opprinnelig skilt ut fra Mannsverk. Fra 1918 drev kommunen bl.a. griseoppdrett her for å avhjelpe den prekre matmangelen i byen, og samtidig ble matavfall fra byens forretninger og husholdninger tatt hånd om (Bergen Byarkiv 2012). Det fortelles at Gerhard Lassen en dag puttet en levende grisunge i sekken og syklet forbi de tyske vaktene med fare for å bli tatt.

Etter krigen flyttet Lassen til Oslo, der han fikk arbeid i kommunen som gartner på Vestre gravlund, engasjerte seg i gartnerforeningen og var med i styret. Senere fikk han jobb på Vestre Aker kirkegård hvor det er svært kupert. Der fikk han bruk for blomsterinteressen sin. Han brant for å anlegge fjellhager, noe som passet i det bratte terrenget. Svære steiner hentet med traktor fra Nordmarka og Sørkedalen fikk han plassert ut, og han satte inn planter som ble tatt med fra mange turer i skog og fjell. Kanskje var det fjellhager og steinbed han hadde sett og arbeidet med i Bergen som inspirerte ham? Det var en vanlig opplevelse i familien at feriebagasjen inneholdt planter og jord pakket inn i papp og aviser. Fjellhager eller steinbed ble Lassens vare-merke. På flere av gravlundene i Oslo har han satt spor etter seg. Fjellhagen på Vestre Aker kirkegård er fremdeles lett å finne.

Etter hvert fikk Lassen stilling som gravlundsforstander ved Gamlebyen gravlund, der han var til han ble pensjonist. Etter noen år ble han satt tilbake pga. slag og afasi, men han ga på ingen måte opp interessen for å forskjønne sine omgivelser. På Frogner-

Tabell 1.

Planter fra Gerhard Lassens herbarium 1938 sammenholdt med opplysninger i Muséhagens kartotek og frølister (*Index seminum*)

Navn	samlet	opphav ¹⁾	plass	introd.	antall blm.	frø	utgått
<i>Anaphalis margaritacea</i>	26/8	Ruys	8,4,11	1926	- -	1932	1949
<i>Androsace studiosorum</i>	10/6	Ruys	8	1931	10	1932	1934 >1945
<i>Cypripedium reginae</i>	1/7	Ruys	8(9)	1926/31	10+	1932	1936 i live
<i>Geranium sanguineum</i>	10/6	[villinns.]	4,6,8	>1930	- -	1930	>1954
<i>G. sanguineum</i> 'Striatum'	10/6	Berle	4	1937	- -	1937	>1949
<i>Olearia ×haastii</i>	26/8	Hillier	2,8,10	1931	- -	1934	1940
<i>Pieris floribunda</i>	5/6	Ruys	4	1927	- -	1931	i live
		Koster	4	1928			
<i>Primula vialii</i> (<i>P. littoniana</i>)	15/7	Ruys	?	1931	10	-	1931 >1957
<i>Rhododendron camtschaticum</i>	5/6	Olsen	8	1929	1	1935	1936 i live?
		Ruys	8	1932/6	15	-	1939 i live?
<i>Trillium erectum</i> f. <i>albiflorum</i>	29/4	[Ruys?]	8	1927?	-	1932	1947 >1947

1)

Berle: Sig. Chr. Berles gartneri på Tonningsneset var i virksomhet fra 1894. Fra 1923 drev også kommunen ved Bergens beplantningsvesen gartneri her (<http://www.bergenbyarkiv.no/aarstard/archives/gartnerier/1465>; Salvesen 2015).

I professor Rolf Nordhagens tid (1925–1946) ble mange nye arter innført til Norge og Bergen fra botaniske hager eller kjøpt inn fra firmaer i utlandet:

Hillier: Hillier & Sons, Winchester, England (www.hillier.co.uk/garden-centres/why-hillier/)

Koster: Koster & Sons nursery, Boskoop, Nederland, aktiv til omkring 1940 (Meyer 1963).

Olsen: Axel Olsens planteskole, Kolding, Danmark (<http://koldingwiki.dk>; <https://mitstadsarkiv.kolding.dk>)

Ruys: Ruys planteskole etablert 1924, Tuinen Mien Ruys, Moerheimstraat i Dedemsvaart, Nederland (Hansen 1933, www.tuinenmienruys.nl/nl/)

hjemmet, der han bodde, syntes han blomsterbedet utenfor inngangen trengte fornying. Han gikk ut og boret stokken hardt ned i jorda. Der skal planten stå! Det var bare å lystre, og en plante han hadde fått tak i, ble satt på plass i jorda.

Lassen var hele livet opptatt av planter, og Muséhagen i Bergen oppsøkte han gjerne når han var på besøk i hjembyen med familien. Barna ble tidlig introdusert til hagen, og de måtte huske å gå pent mellom radene og bare se på springvannet. De hadde jo heller lyst til å løpe rundt og leke sisten, og gjerne sprute med vann fra fontenen.

Gerhard Lassens herbarium

I Gerhard Lassens herbarium kan vi følge hans livsløp i plantene han samlet. De tidligste er fra Bergensområdet i 1927, kanskje allerede mens han gikk på folkeskolen og samlet ved Birkelunden, på Hellen, Minde og Laksevåg. Han fortsetter så i 1928, mens han går på middelskolen med belegg fra Storetvedt, Florvåg og Birkelunden. I

'Stenhaugen' (avdeling nr. 8) mellom Muséets nordfløy og Rotunden ble anlagt etter forslag fra prof. Rolf Nordhagen og en plan tegnet av bygartner Georg Rosenkilde. Bildet er tatt like etter ferdigstillingen. De fleste plantene Gerhard Lassen hadde i sitt herbarium fra Muséhagen, ble samlet herfra. Blodstorkenebb kan ses i mellom-grunnen til høyre (se utsnitt s. 62, foto: O. Espevoll, ettersommer 1927, UBB Bildesamlingen UBB-BS-OK-10828-010b).

1928 ble mange planter også samlet på Bruvik (Osterøy). I 1929 er det kun ett funn, før et opphold fram til i 1936, da han fortsetter i Muséhagen i mai og august. Kanskje er belegg fra de mellomliggende årene gått tapt, men vi ser for oss at han allerede nå orienterte seg mot gartnerlære. I 1937 samlet han på Landås og Nattland, mer presist i "feltet" eller "staudefeltet" ved "Yrkeskurset" eller "Yrkesskolen i Bergen", naturlig nok der han var hagebrukselev. Han samlet også i Kvinnherad (Kvinnheradsfjellene, Melderskin, Rosendal, Snilstveitøy) i 1937. I 1938 har han noen få innsamlinger fra Bergen og et par fra "Yrkesskolen", foruten ett fra Bruvik, men det aller meste, omkring 200 planter, er fra Muséhagen. I 1939 har han noen funn fra Kvinnherad, Ulvik og Osafjellene, før han gir seg.

Plantene Gerhard Lassen har interessert seg for, både i Muséhagen og på Landås, er helt klart staudene og knollvekstene. Det var slike som egner seg i steinbed og fjellhager. Vi ser for oss at han har utviklet en fascinasjon for fjellets landskapsformer på sine fjellturer, men fjellhager lærte han nok å lage i Muséhagen.

Liste over plantene samlet i Muséhagen er tatt med i tabell 2, mens plantene samlet ved yrkeskurset i 1937 er listet i tabell 3 bakerst. I det følgende er et utvalg av plantene han presset i Muséhagen, omtalt. Resten av herbariet lar vi ligge her.

Herbariet fra 1938 og Muséhagens kartotek: noen planteeksempler

Fra ca. 1930 ble Muséhagens plantebestand kartotekført med stor flid. Først av overgartner John Gulli fram til han døde plutselig i 1936, og deretter av hans etterfølger Sverre Gjersvik. Dette var i professor Rolf Nordhagens tid, og hageherbariet som i

dag ligger i Muséhagen, var enda ikke påbegynt. Det ble først opparbeidet i 1950- og 1960-årene av Per Wendelbo, som var amanuensis fra 1953 til 1967 og arbeidet flittig med å dokumentere samlingene ved å presse planter (Salvesen 2015).

Botaniske hager verden over har fra gammelt av byttet frø. Hvert år utgir de fleste hagene sin frøliste – *Index seminum* – der de tilbyr frø som er høstet i hagen eller i naturen, som oftest i hagens nærhet. Muséhagen har siden 1930 samlet frø i hagen og deltatt i dette internasjonale frøbyttet. Frølistene gir dermed en mulighet for å følge artene i hagen over år. Når de har satt frø nok til å kunne tilbys andre hager, kan vi trygt gå utfra at de var vitale og trivdes. Det blir nå mulig å verifisere og revidere navnsettingen i ettertid, og i noen tilfeller kan historien for planter som har vært tilgjengelige for hageinteresserte i Bergen dermed følges tilbake i nærmere hundre år. Dette er et møysommelig arbeid, men vil kunne gi verdifulle opplysninger av interesse i forvaltningen av den genetiske ressurs de gamle hageplantene utgjør.

I dag regnes planter som kan dokumenteres å ha vært dyrket her i landet før 1940 som interessante for Norsk Genressurssenters arbeid med å forvalte og bevare det genetiske mangfoldet disse plantene utgjør. Vår erfaring er at det i gamle hager her til lands ikke sjelden dukker opp sorter og varianter av hageplanter som en har antatt er gått tapt eller som er sjeldne i andre land, og som derfor bør tas vare på i vårt land (se f.eks. Jansen & Salvesen 2004, Salvesen & Åsen 2010, 2016, Salvesen 2018).

Lassens herbarium dokumenterer plantene i Muséhagen i en tidlig fase i hagens historie. Noen av plantene er fortsatt i hevd, enten i Muséhagen eller i samlingene i Arboretet og Botanisk hage på Milde, dit mange ble flyttet i 1990-årene. I det følgende forsøker vi å følge historien med noen eksempler fra herbariet. Mange planter kunne vært trukket fram, men det ville føre for langt her å gå i detalj om alle. Derfor har vi sett nærmere på noen eksemplarer som er presentable etter 80 år (se tabell 1, s. 55).

Anaphalis margaritacea, perle-evighetsblomst/perle-evigblom

Perle-evigblom er en vakker, ½–1 m høy staude med hvitfiltet stengel med lange, smale blad som er grønne på oversiden og hvitfiltete under. I toppen sitter mange små korgor i en flat halvskjerm omgitt av papiraktige, perlemorhvite dekkblad. Korgene har små, gule blomster, de er enten alle rørformete pollenblomster, eller er omgitt av en ring av trådfine hunnlige blomster som setter frø. Den blomstrer i juli-september, og egner seg til å tørkes som "evighetsblomster". Arten er vidt utbredt i Nord-Amerika og gjennom Øst-Asia til Himalaya. Videre vestover er den forvillet og naturalisert i det meste av Europa (Nesom 2006, Anderberg 2017). Nordamerikanske indianere har anvendt perle-evigblom medisinsk, bl.a. til sårlegende omslag og innvortes ved mageonder og halsvondt (Hjelmstad 2019).

Perle-evigblom danner underjordiske utløpere som greiner seg og setter nye skudd, slik at arten danner større tuer og sammenhengende bestander. Den har vært vanlig dyrket som prydblant over det meste av landet nord til Troms (Schübeler 1886–1888), og finnes i dag som dyrket eller gjenstående, vanligvis i gamle hager, men også forvillet på veikanter, utenfor hagegjerder og kirkegårdsmurer. Den forekom-

Perle-evigblom (*Anaphalis margaritacea*), Muséehaven, Bergen, 26. august 1938 (Gerhard Lassens herbarium, foto: Per Harald Salvesen).

mer spredt fra Oslo og Buskerud til Bergen, i Møre og Romsdal og i Nord-Trøndelag, enkeltfunn også nord til Lødingen i Nordland (Elven 2005). Den foretrekker varme og tørre steder og er vanligst på Sør- og Østlandet, der den også stundom finnes naturalisert. I følge Artsdatabanken (2018) utgjør arten liten økologisk risiko i norsk flora. Perle-evigblom er kommuneblomst for Froland kommune (Åsen 1999–2002).

I Muséehagen ble perle-evigblom tatt inn første gang i 1926 fra firmaet Ruys i Holland. Den ble plantet ved det søndre bassenget (avd. 2), i "Stenhaugen" (avd. 8) og i stauderabatt foran Kulturhistorisk museum (avd. 10) til dets innvielse i 1927. I 1932 satte plantene frø nok til å komme med på hagens frøliste som ble sendt ut til bytteforbindelser. I årene som fulgte var arten nokså fast inventar på frølisten i alle fall til frampå 1950-tallet. I 1966 ble frø tatt inn fra København botaniske hage, og nye planter alet opp til utplanting ved søndre

kar. Vi får tro arten var gått ut i Muséehagen en gang i mellomtiden. Vi har ikke funnet spor av den i dokumentene fra senere år.

Androsace studiosorum (*A. sarmentosa* ssp. *primuloides*), krypnøkkel

Krypnøkkel danner vintergrønne rosetter med 1–3 cm brede, avlange, spisse og hvithårete blad. Blomstene er klarrosa til purpurfargete med gult øye, 7–9 mm i diameter, og sitter flere sammen i små skjermformete blomsterstander på korte skaft. Den finnes i vestlige Himalaya fra Pakistan (Baltistan og Kashmir) til Vest-Nepal, der den overlapper i utbredelse med sin nærstående slektning *A. sarmentosa*, som finnes videre østover i fjellene i vestlige Kina. Noen mindre detaljer skiller de to, bl.a. har blomsterstanden hvite ullhår hos den vestlige arten, mens de er brune og rette hos den østlige. Begge foretrekker åpen skog, kratt og bergskrenter på 2700–4000 moh. (Nasir 2011, Chi-ming & Kelso 1996).

I sine hjemtrakter blomstrer den fra juli til august, i Muséehagen var den i full blomst i juni 1938. Når den trives, setter den tallrike, lange sideskudd som villig etablerer siderosetter og dermed gir sammenhengende, små tepper som dekkes av et vakkert rosa blomsterflor. Den egner seg i steinbed og alpebed og er populær blant hageentusiaster, men er kortlivet og ikke helt enkel å få til. Helst vil den ha det tørt, og må gjerne sås på nytt år om annet, om man vil holde den i hevd.

Androsace studiosorum, Muséhagen, Bergen, 10. juni 1938. Over: utsnitt av blomstene som viser behåringen som er typisk for arten (Gerhard Lassens herbarium, foto: Per Harald Salvesen).

I Muséhagen ble 10 planter innført fra Holland i 1931 og satt i "Stenhaugen", der den blomstret året etter. Opprinnelig kom den under sortsnavnet 'Chumbyi', men prof. Rolf Nordhagen har ombestemt den til ssp. *primuloides* i 1934 og dokumentert den ved et vakkert blomstrende eksemplar i Muséhagens eget herbarium. Den satte også frø det året. Den var med på frølisten også i 1937. Gerhard Lassens eksemplar må være av de opprinnelige plantene fra Holland, og den lar seg bestemme til *A. studiosorum*. I 1942 ble det kjøpt inn ti nye planter, denne gangen fra Hafrsfjord Staudgartneri ved Stavanger. Kanskje var plantene fra Holland gått ut. Så var arten igjen på frølisten i 1944 og 1953, før frø ble tatt inn fra Jena botaniske hage i 1969 til erstatning i "Stenhaugen" og nyplantning i "Alpebedet" ved Plantehuset (i avd. 9).

Androsace studiosorum i Botanisk hage, München (foto: BORONIAN 1. mai 2008, Wikipedia CCA-Share Alike 3.0).

Blodstorkenebb (*Geranium sanguineum*), Musshaven, Bergen, 10. juni 1938. Eksemplaret til høyre stammer antakelig fra Rolf Nordhagens innsamling i Asker, det til venstre er merket var. lancastrisense (Gerhard Lassens herbarium, foto: Per Harald Salvesen).

Geranium sanguineum, blodstorkenebb

Geranium er avledet av gresk γέρανος, transe, og viser til frukten som ser ut som et langt nebb, lik tranens eller storkens i miniatyr (se fig. s. 62). Hele slekten kjennes på disse fruktene: ytre del danner et langt nebb, mens fem frø utvikles i hvert sitt rom ved basis nede mellom begerbladene. Når den modner, vil den tørke og sprekke i fem deler, der nebbet danner fem springfjærer som bøyes plutselig fram og kaster frøene opptil 2 m av gårde. Arten er flerårig med solid, greinet rotstokk og danner brede tuer som kan bli 15–60 cm høye. Stenglene er leddete og bladene karakteristiske, delt i fem, hver del med tre fliker.

Blodstorkenebb i Fjellhagen, Botanisk hage på Milde (foto: Per Harald Salvesen 4. juni 2014).

Gjester ved åpningen av De naturhistoriske samlinger 29. mai 1928 på "Stenhaugen". Professor C.F. Kolderup ruver oppe til høyre. Hanseatisk museum er representert ved direktør, Chr. Koren-Wiberg med hatt og stokk (t.v.) og i 2. rekke med hvitt skjegg, stortingsmann og styreformann J.H. Bollmann. Bak, i mørk hatt med lyse bånd, skimtes Helga A. Karlsen i Stortingets Universitets- og fagskolekomité. En tue med blodstorkenebb ses i høyre billedkant (se utsnitt s. 62, UBB Billedsamlingen UBB-KK-N-293-026).

Blodstorkenebb er vanlig langs kysten av Sør-Norge der de intenst karminrøde blomstene lyser opp på varme, tørre og steinete steder under blomstringen fra slutten av mai og utover sommeren. På Østlandet finnes den i sørberg nordover til Mjøsa og Randsfjorden, på Vestlandet når den til Austevoll og Fusa. Blodstorkenebb er ofte plantet inn i hager, og funn lenger nord i landet er trolig fra planter som er spredt over hagegjerdet. Verdensutbredelsen strekker seg fra Storbritannia og Portugal øst-over gjennom Europa til Kaukasus og til Volga i Russland (Lid & Lid 2005, Anderberg 2017, Artsdatabanken 2018).

Blodstorkenebb 'Striatum' (= 'Lancastriense') i blomst (foto: Jean-Pol Grandmont 13. juni 2010; Wikipedia CCA-Share Alike 3.0).

Blodstorkenebb-frukten blir en kastemekanisme når den tørker: griffelen spaltes i fem fjærer som slynger hvert sitt frø avgårde (foto: Petham Mosel 19. juli 2005; Wikipedia CCA-Share Alike 3.0).

I Muséhagen har arten vært plantet flere steder, på "Plenen" (avd. 6), ved "Søndre basseng" og i "Stenhaugen". Tidligste opplysning vi kan finne om arten, er fra Muséhagens dagbok for 3. juni 1927 der professor Rolf Nordhagen oppgir at han tok planter med fra Asker til utplanting i "Stenhaugen". Utplantingen var etter alle solemerker vellykket, og i 1930 er det notert at blodstorkenebb satte frø i hagen. Siden har den vært høstet og regelmessig tilbudt på hagens frøliste fram til midt på 1950-tallet.

Geranium sanguineum 'Striatum' (= 'Lancastriense') er en form med blekt rosa blomster der kronbladene har dyprøde årer. Den stammer fra Walney Island på vestkysten av Nord-England. Vekstformen er bred og lav, og sorten egner seg godt i et alpebed. Denne formen har vært en del av sortimentet i Muséhagen i mange år, men det er uklart hvor lenge før 1937, da den ble tilbudt på frølisten første gang. I et foto av "Stenhaugen" publisert i Årsberetningen for 1927, gjenkjennes

blodstorkenebb. Bladene er lett kjennelige, og det er mulig å se at planten er i frukt med de karakteristiske frukt-nebbene stikkende opp. I et senere bilde tatt året etter, ses samme plante i blomst. Og dersom ikke bildet i sort/hvitt lyver, er blomstene lyse, nærmest hvite, slik de skal være hos 'Lancastriense'. Begge eksemplarene av blodstorkenebb som Gerhard Lassen har presset i 1938, er imidlertid ordinær blodstorkenebb med karminrøde blomster.

Blodstorkenebb i "Stenhaugen" i Muséhagen. Til venstre i frukt 1927 (foto: O. Espevoll, UBB-BS-OK-10828-010b, utsnitt av bilde på s. 56). Til høyre: i blomst 29. mai 1928. Den lyse blomsterfargen kan stemme med sorten 'Striatum' (foto: UBB-KK-N-293-026, utsnitt av bilde s. 61).

Olearia × *haastii*

Olearia er en slekt i korgplantefamilien med omkring 130 arter utbredt i Australia, New Guinea og New Zealand. Den omfatter urter, busker og små trær. *Olearia* × *haastii* er en opprett, men tettgreinet og vintergrønn busk, med glinsende grågrønne blad som er hvitfiltete på undersiden. Blomstene sitter i små korger som er samlet i en skjermformet blomsterstand, og kan minne om ryllik når de står hvite i juli og august. Det er det forresten ikke så ofte en kan oppleve i vårt land. *Olearia* × *haastii* er ikke riktig hardfør nok for oss, og når sjelden å utvikle seg slik den kan. I England regnes den derimot som en av de beste til lave hekker i kystnære områder, salt- og vindtålende som den er. Den lar seg godt klippe, og den moderate veksten gjør den enkel å holde uten å trimmes for ofte. Planten er en sjelden naturhybrid mellom *Olearia avicenniifolia* og *O. moschata* funnet i fjellene på Sørøya i New Zealand (Hillier 1974, Bean 1976, Brickell 2003).

Historien om *Olearia* × *haastii* viser at denne arten er på grensen av hva som er mulig å få til på våre kanter. Den ble særlig forsøkt i "Stenhaugen", der den ble antatt å kunne klare seg best. Første gang, i 1931, ble den innført fra England. Den utviklet seg fint, og satte frø flere år fra 1934 til 1939, men overlevde ikke den strenge vinteren 1940/41. I 1942 og 1943 ble til sammen 8 nye planter tatt inn fra Hafsrfsford planteskole, til erstatning for de som var gått ut, og disse holdt ut i "Stenhaugen" på tross av sterk tilbakegang på 1960-tallet. Nye planter kom i 1965 fra "Auvinen" og ble plassert ved "Nordre basseng" (avd. 2), der de gikk ut etter få år. I "Stenhaugen" kom imidlertid i alle fall én plante seg. I 1970 er det notert at den var "fin",

Olearia × *haastii* i frukt ved Hollendertrappen i Arboretet på Milde 17. november 1995 (foto: Steinar Handeland).

Olearia × *haastii* fra Muséhaven, Bergen, 26. august 1938 (Gerhard Lassens herbarium, foto: Per Harald Salvesen).

og den satte frø som ble med på frølisten i årene 1973, 1974 og 1976. Den beryktede vinteren 1978/79 var det imidlertid slutt. Skarp barfrost og langvarig hálke førte til at arten gikk ut. Flere arter av slekten *Olearia* har vært forsøkt i Arboretet på Milde, men kun *O. ×haastii* har klart å overleve flere år. Særlig var det få som klarte seg gjennom vinteren 1978/79. Vi kan dermed konkludere med at vintre med skarp barfrost og ishálke gjør at *Olearia* ikke kan regnes som fullt hardfør, selv i de mildeste strøk av landet.

I Arboretet er *Olearia ×haastii* registrert første gang i 1974. Da tok Magne Sandvik stiklinger fra Riebers hage på Hordnes, der arten hadde overlevd. Det ga 5 levende planter som ble satt ut i planteskole på Milde, og av disse overlevde i alle fall én til i oktober 1982. I 1983 er det i Muséhagen registrert nye planter satt i "Stenhaugen", levert av "P". Eileen Pettersen har samme år tatt stiklinger som ble formert opp på Milde, og som siden har gitt opphav til nye stiklingsplanter i flere omganger i 1985, 2009 og 2010.

Pieris (Andromeda) floribunda, pyramidelyng

Den er en vintergrønn busk som blir opptil 2 m høy. Bladene er omlag 7 × 2,5 cm store og glinsende mørkegrønne. Blomstene er nikkende, hvite klokker med trang åpning og sitter mange samlet i lange klaser i toppen av greinene. Flere slike klaser dannes gjerne sammen, og dermed kan blomstringen være ganske praktfull når det står på i mai. Pyramidelyng hører hjemme i fjellkjeden Appalachene sørøst i USA, der den

finnes i fjellskog og -kratt mellom 500 og 1800 moh. (Judd 2009).

Til Muséhagen kom pyramidelyng fra Holland i 1927 og 1928, og ble plantet ved trappen som fører ned til "Søndre basseng" (avd. 4) foran Armauer Hansens byste. Buskene etablerte seg godt, og var store nok til å synes på flyfotografier allerede fra midten av 1930-tallet. De blomstret snart og satte frø, slik at arten i 1931 kom med i frølistene til bytteforbindelser verden over. Fra 1951 har den figurert mer eller mindre årlig på frølistene fram til 1992. Da ble bedene omkring bassenget gravd ut, slik at det kunne skiftes jord og steinsettingen

Pyramidelyng (*Pieris floribunda*), Muséhagen, Bergen, 5. juni 1938 (Gerhard Lassens herbarium, foto: Per Harald Salvesen).

Pyramidelyng (Pieris floribunda) ved kanten av "Søndre basseng" 6. mai 1972 (foto: Poul Søndergaard, Arboretets billedarkiv).

kunne gjøres på nytt. Mange av plantene ble også skiftet. De to store eksemplarene av pyramidelyng, som nå var blitt så omfangsrike at det var vanskelig å komme fram i trappen og langs bassenget, ble flyttet til Arboretet på Milde, der de fortsatt lever i beste velgående og blomstrer rikt hvert år.

Parti fra Muséhagen en gang mellom 1937 og 1950. Amarinene er på plass i "Midtre basseng". Foran Armauer Hansens byste ved kanten av Søndre basseng ses to busker som må være pyramidelyng (Prospektkort: Oppi nr. 495, UBB Billedsamlingen, UBB-BS-PKB-00293 utsnitt).

Orkidénøkleblom (*Primula vialii*), Muséhaven, Bergen, 15. juli 1938 (Gerhard Lassens herbarium, foto: Per Harald Salvesen).

Primula vialii (*P. littoniana*),
orkidénøkleblom

Denne spennende nøkleblom-arten er ganske ulik andre arter; den minner mest om en orkidé. Fra en rosett av langsmale blad, som ikke er særlig ulike alskens 'primler', skyter en opptil 30-40 cm høy stengel med et aks av grønne knopper i spissen. Knoppene blir snart kraftig røde, før mengder av rosa, sirlige blomster springer ut – nedenfra og opp – og gir "blomsterspiret" en slående to-fargeeffekt. Arten kommer fra Kina, der den vokser i fuktige enger ved kilder og bekker i høytliggende dalfører 2800-4000 moh. i SV-Sichuan og nordlige Yunnan (Chi-ming & Kelso 1996).

Til Muséhagen ble det i 1931 innkjøpt ti planter av *Primula littoniana* fra Holland. De blomstret samme år og satte frø nok til å bli tilbudt på hagens frøliste samme høst. Om de ble sådd og

levde videre er ikke kjent, men i 1938 ble på ny 25 planter kjøpt inn fra samme firma i Holland. Også disse blomstret og satte frø samme år. Det er nok en av disse Gerhard

Orkidénøkleblom (*Primula vialii*) i Fjellhagen i Botanisk hage på Milde (foto: Bjørn Moe 22. juni 2009).

Lassen har fått lov til(?) å putte i pressen. Neste gang vi hører om arten i Muséhagen er i 1952. Da ble 20 planter kjøpt inn fra Ruys i Holland. De blomstret samme år, slik at frø kom på frølisten. I 1954 har Per Wendelbo kontrollbestemt den og korrigert navnet til *Primula vialii*. Deretter er frø fra hagen tilbudt på frølisten de fleste årene fram til på 1980-tallet. Om det er samme materiale som var holdt i hevd siden 1930-tallet er tvilsomt. Orkidénøkleblom er nemlig kortlivet og går ut etter få år om en ikke sår på nytt og gir småplantene hjelp i starten. På 1990-tallet ble det i alle fall jevnlig tatt inn nytt frø fra botaniske hager på Kontinentet. I Botanisk hage på Milde har vi i mange år hatt planter fra frø som opprinnelig kom fra Grugapark Essen i Tyskland i 2002. Avkomplanter av disse har blomstret og satt godt frø de fleste år, slik at vi stadig har kunnet plante på nytt av egen avl, og dermed holde arten i hevd i hagen.

Rhododendron (Therorhodion) camtschaticum, kamtsjatka-rhododendron

Denne skjønnheten hører til underslekten *Therorhodion* i slekten *Rhododendron*. Dens nærmeste slektning er den sjeldne, men vakre *Rb. redowskianum*, en liten lyng fra Øst-Sibir som er nærmest umulig å få til i kultur (Larsen 2011). Kamtsjatka-rhododendron skiller seg fra sine nærmeste ved at blomstene kommer fra knopper som anlegges samme vår som de blomstrer, og ikke fra knopper anlagt året før blomstring. Planten er lav og krypende, og danner knapt 10–25 cm høye og brede tuer som setter kraftige utløpere under jorda der den finner seg til rette. Når den så kan være oversådd med opptil 5 cm brede, purpurrosa, nikkende og brede, skålformede blomster, er den virkelig et syn! Arten finnes i naturen langs kysten av det nordlige Stillehavet fra N-Japan over Sakhalin, Kamtsjatka og Kurilene langs Aleutene til sørlige Alaska. Den er svært hardfør og kan dyrkes nordover i alle fall til Troms. Flere fargevariant-er finnes i kultur, fra purpurrosa og rødt til hvitt (Jørgensen 2003, Weagle 2003, Mingyuan et al. 2005).

Det er sagt at det er vanskeligere å stave navnet på denne planten enn å dyrke den. Så enkelt er det kanskje ikke, den krever et veldrenert og åpent voksested, men når den først er etablert, ser den ut til å trives utmerket i Bergen. Den kom til Musé-

Kamtsjatka-rhododendron (*Rhododendron camtschaticum*), Muséhagen, Bergen 15. juni 1938 (Gerhard Lassens herbarium, foto: Per Harald Salvesen).

Kamtsjatka-rhododendron (*Rhododendron camtschaticum*) i *Lynghagen* i *Arboretet på Milde* (foto: Terhi Pousi 4. juni 2003).

hagen fra Danmark i 1929, og ble plantet i "Stenhaugen". Der må den ha gitt mersmak, for allerede i 1932 og 1936 ble til sammen 15 nye planter innkjøpt fra Holland. Første blomstring ble notert i 1935, og siden har den vakre arten prydet hagen hvert eneste år. På frølisten har den vært fast inventar siden 1937. Den har tydeligvis vært studert med interesse, og på 1960-tallet ble det høstet frø separat av planter med lyserosa og mørke, nesten fiolette blomster. I 1984 blomstret en form med røde blomster, den var innkjøpt fra Skottland noen år tidligere. Interessen for kamtsjatka-rhododendron har holdt seg, og i Arboretet på Milde har vi i dag flere aksesjoner av arten både av villtypen og utvalgte former med hvite og røde blomster. Arten har vært forsøkt oppformert adskillige ganger, både fra frø og som stiklinger, men har ikke vært helt enkel å få til. Særlig har former med hvite og røde blomster vist seg vriene, de vokser ulidelig seint. Et par planter har imidlertid funnet seg veldig godt til rette i kanten av furuskogen i Lynghagen, der de står beskyttet mot vårfrost under halvskygge fra de høye trærne, men samtidig åpent og solrikt med mye "himmelsyn" mot sør-sørøst.

Trillium erectum f. *album*, hvit purpur-treblad

Trillium hører til giftliljefamilien (Melianthaceae) med snaut 50 arter, vel 40 i Nord-Amerika og 6–8 i Øst-Asia. Mange av dem er hardføre nok for norske forhold, men flere kan være vanskelige å få til å overvintre i vintermilde strøk med vekslende tøvær og frost. *Trillium* – treblad – ligner vår hjemlige firblad (*Paris quadrifolia*), men har i motsetning til denne tre blad i kransen på hvert skudd. Den kraftige jordstenglen kryper ganske grunt i jorda, omtrent som hvitveis, og vil etter hvert greine seg og sette

flere blomsterskudd. Blomsterskuddet kan bli ca. 50 cm, men er vanligvis langt mindre. Bladene kommer tidlig om våren, ofte så tidlig at de blir offer for barfrost. Blomsten har tre grønne begerblad og tre fargete kronblad. Den kommer gjerne i april-mai og holder seg svært lenge. Utpå sommeren visner hele skuddet ned og jordstengelen går i dvale til neste vår. Bare skudd som har satt frø, holder seg grønne til frøene har modnet.

Purpur-treblad er en skogbunnsplante fra østlige Nord-Amerika og trives i lett skogsjord, men vokseplassen kan variere fra tørre bergskrenter til mer fuktige bekkedal-er. Blomstene er oftest brunrøde, men hvite, gulhvite, rødgrønne og blek-røde former finnes hist og her sammen med hovedfor- men. I vestlige deler av utbredelsen er den hvite formen enerådende (Chase jr. 2003; Songyun & Soukup 2000; Aspaker.no). Treblad var brukt som smertelindrende og blodstillende middel av urfolk i Nord-Amerika (Hjelmstad 2019).

I Muséhagen ser hvit purpur-treblad ut til å ha hatt en kortvarig opptreden. Hvorfra den kom er imidlertid uklart. *Trillium erectum* f. *album* ble bestilt fra Ruys i Holland av gartner Jacob Ørdal i 1926, men kunne ikke leveres samme år. Om den ble tatt med i restordren og ettersendt, framgår ikke av bevarte bilag, men sannsynligvis kom den ett av de følgende årene. Den blomstret i alle fall på "Stenhaugen" den 13. mai i 1932 og så igjen 29. april 1938 da Gerhard Lassen presset et skudd, riktignok feilbestemt som *Erythronium revolutum*. Så satte den frø igjen i 1947, og var med på frølisten som ble sendt ut i 1948, men er ellers ikke notert i Muséhagen.

Hvit purpur-treblad (*Trillium erectum* f. *album*), Muséhagen, Bergen 29. april 1938 (Gerhard Lassens herbarium, foto: Per Harald Salvesen).

Rød og hvit fargeform av purpur-treblad (*Trillium erectum*) og utsnitt av Gerhard Lassens eksemplar (foto: Scott Detwiler 27. april 2013; Wikipedia CCA-Share Alike 3.0).

"Dronningsko" (*Cypripedium reginae*) i Fjellhagen i Botanisk hage på Milde. Planten ble hentet fra Muséhagen i 2002, og stammer antakelig fra planter innført til Bergen omkring 1930 av professor Rolf Nordhagen (foto: Bjørn Moe 16. juni 2010).

***Cypripedium reginae* (*C. spectabilis*), "dronningsko" – noen beraktninger til slutt**

Vår gjennomgang av eksemplene fra Gerhard Lassens herbarium viser at dette er en verdifull dokumentasjon, som kan gi holdepunkter i hagens tidlige historie, der skriftlige kilder er sparsomme eller mangler. I mange tilfeller vil det også bidra til å øke kunnskapen om planter som fortsatt finnes i hagen, i samlingene i Arboretet og Botanisk hage på Milde, og kanskje også i hagene på Vestlandet. Vi begynte gjennomgangen med *Cypripedium reginae*, som svenskene kaller dronningsko, og vi har spart denne artens historie til slutt. Dens vitenskapelige navn var tidligere *C. spectabile*, og den er omtalt i Årsberetningen for Muséhagen i 1927. Professor Nordhagen har da notert at utplantingen i "Stenhaugen" i 1926 var svært vellykket, og selv en så ømtålig art hadde overlevd vinteren. I 1931 ble det kjøpt 10 nye planter fra firmaet Ruys i Moerheim, Nederland. Selv om det ikke er notert noe sted, vil vi anta at arten også var med i den store sendingen fra samme firma som kom i 1926. Dronningsko blomstret i alle fall flere år fra 1932 til 1949, og i 1954 ble den – "en stor tue fra eldre tid" – revidert av Per Wendelbo, som bestemte dem til *Cypripedium reginae*, slik det korrekte navnet da var, og opprettet et nytt kort i kartoteket. Samme år skrev Anders Danielsen en epistel om arten med bilde i Bergens Tidende, der han opplyste at den blomstret vakkert på toppen av "Stenhaugen" (Danielsen 1954). Det ble også anskaffet tre nye planter fra Ruys. De ble satt i "Alpebedet" ved Plantehuset (avd. 9) som var ferdig et par år etter, men viste seg siden å være en blanding av marisko (*C. calceolus*) og dronningsko (*C. reginae*). Dette ble antakelig oppdaget i 1967; da ble i alle fall dronningsko flyttet

hit fra "Stenhaugen". Tre kraftige tuer av arten finnes fortsatt i "Alpebedet". Avleggere ble i 2002 også satt i Fjellhagen på Milde, der de har blomstret vakkert i feltet med marmorblokker og kalkgrus fra Mosterhamn på Bømlo. Selv om ikke alle detaljer er notert, tyder de data som er bevart på at alt materialet vi har hatt i Muséhagen og på Milde stammer fra samme kilde i Nederland. Dronningsko var en av tidligere overgartner Sverre Gjersviks favoritter. Han fortalte gjerne om den og at den var en av plantene professor Rolf Nordhagen innførte til hagen. Dermed er arten et minne etter professorens virke ved Bergens Museum og et levende eksempel på et kulturminne bevart ved dyktige og flittige gartneres innsats i snart 100 år. Slik er det etter det vi kan påvise, med mange av artene vi har i samlingene fra gammelt av. Hvor mange og hvilke arter det gjelder, gjenstår å finne ut, men det finnes muligheter med Gerhard Lassens herbarium for å rekonstruere flere av deres historier i våre samlinger. Disse plantene har både ved dette og ved sin evne til å overleve, bevist sin livsberrettigelse i våre hager.

Takk!

En særlig takk til Dagfinn Hjelmevold Lassen for å dele familiens minner om hans far, bilder og arkivalier etter Gerhard Andreas Lassens tid som elev ved "yrkesskolen" på Landås og gartner ved Landåsprosjektet (in lit. 20.09.2018). Dessuten takkes Bergen byarkiv og Digitalarkivet for bilder og arkivstoff, og Nasjonalbiblioteket for å gjøre litteraturen lett tilgjengelig on-line. Bjørn Moe og Terhi Pousi skal ha takk for å lete fram bilder, Bjørn også for å verifisere planbestemmelser, Hilde Margrethe Moen for å finne fram opplysninger i Muséhagens mange gjemmer og Per Magnus Jørgensen for å dele minner fra sin tid som amanuensis i Muséhagen.

Referanser

- Anderberg, A. & A.-L. 2017. – *Den virtuella floran*. – Naturhistoriska riksmuseet (<http://linnaeus.nrm.se/flora/>).
- Artsdatabanken 2018. – Artskart. – <https://artskart.artsdatabanken.no>
- Aspaker, M. – *Magnar's arctic alpines & perennials* (www.aspaker.no).
- Bean, W.J. 1976. – *Trees and shrubs hardy in The British Isles*. – 8th. Edition by D.L. Clarke, John Murray, London, vol. 1–4.
- Bergen kommune 1938. – *Bergens bys Matrikkel efter den i 1935-1938...* – John Griegs, Bergen (www.nb.no)
- Brickell, C. (ed.) 2003. – *The Royal horticultural society A-Z encyclopedia of garden plants*. – 2nd. Edition, DK, 2 bind.
- Chi-ming, H. & Kelso, S. 1996. – Primulaceae. – s. 39–189 in: Wu, Z. Y. & P. H. Raven (eds.) – *Flora of China*. Vol. 15 Myrsinaceae through Loganiaceae. – Science Press, Beijing and Missouri Botanical Garden Press, St. Louis. 387 s. (www.efloras.org).
- Chase jr., F.W. 2003. – Trillium. – s. 90–117 in: *Flora of North America*. – Vol. 26 Magnoliophyta: Liliidae: Liliales and Orchidales (www.efloras.org)
- Danielsen, A. 1954. – En frilandsorkidé. – *Godbiter fra samlingene, Bergens Tidende* 19. juni 1954, s. 5.
- Elven, R. (red.). 2005. – *Lid, D.T. & Lid, J. : Norsk flora*. – Det norske samlaget, Oslo.
- Hansen, W. V. 1933. – Plantereskolen Moerheim. – *Gartner-Tidende* 39 (www.haabet.dk)
- Hartvedt, 2013. – *Bergen byleksikon* – www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon.
- Hillier, E. 1974. – *Hilliers' manual of trees & shrubs*. – David & Charles: Newton Abbot, 575 s.

- Hjelmstad, C. & R. 2019. – *Urtekilden*. – www.rolv.no
- Jansen, I. & Salvesen, P.H. 2004. – ‘El Ariana’ Gerschwind 1912 – gammel skjønnhet gjenfunnet. – *Årringen 2004* (8): 67–74.
- Jensen, H., Høgmo, E., Johnsen, B.E. & Haavet, I.E. 2002. – *Landås : Fra Lystgårder og husmannsplasser til drabantby*. – Kanonhaugen forlag 2002.
- Judd, W.S. 2009. – Pieris. – s. 497–498 in: *Flora of North America*. – Vol. 8 Magnoliophyta: Paeoniaceae to Ericaceae (www.efloras.org)
- Jørgensen, P.M. 2003. – *Rhododendron i Det norske arboret på Milde*. – 2. utg., Fagbokforlaget, Bergen, 263 s.
- Larsen, O.J. 2011. – *Rhododendron i Norge : Hvilke arter kan dyrkes i vårt land?* – Licentia forlag, Bodø, 275 s.
- Meyer, F.G. 1963. – *Plant explorations : ornamentals in the Netherlands, West Germany, and Belgium*. – Agricultural Research Service, U.S. Dept. of Agriculture, Washington (<https://archive.org>).
- Mingyuan, F., Ruizheng, Fang, Mingyou, H. Linzhen, H., Hanbi, Y. & Chamberlain, D.F. 2005. – Rhododendron. – s. 260–455 in: Wu, Z.Y., P.H. Raven & D.Y. Hong (eds.). – *Flora of China*. Vol. 14 (Apiaceae through Ericaceae). – Science Press, Beijing and Missouri Botanical Garden Press, St. Louis (www.efloras.org).
- Moland, P. (red.) 2007. – *Karl Handals beretning om skolehagene i Bergen*. – Bergen skolemuseums venner, skrifter nr. 2 36 s.
- Nasir, Y.J. 2011. – Androsace. – In: *Flora of Pakistan* (www.tropicos.org/Project/Pakistan).
- Nesom, G.L. 2006. – Anaphalis. – s. 426 in: Barkley, T.M., Brouillet, L. & Strother, J.L. (eds.). – *Flora of North America*. – Vol. 19–21.
- Salvesen, P.H. (red.) 2015. – *Muséhagen i Bergen: Levende botanikk i over hundre år*. – Universitetsmuseet i Bergen, Forlaget Skald, 192 s.
- 2018. – Buksbom i gamle hager. – *Årringen 2016-2017* (20/21): 61–186.
 - & Åsen, P.A. 2010. – På jakt etter kulturminneroser langs kysten av Norge. – *Årringen 2010* (14): 4–90.
 - & Åsen, P.A. 2016. – Jakten på den røde tulipan fortsetter. – *Årringen 2015* (19): 33–108.
- Schübel, F.C. 1886–1888. – *Viridarium norvegicum. Norges Væxtrige : et Bidrag til Nord-Europas Natur- og Kulturhistorie*. Bind 1–3. – Aschehoug, Christiania, 587 s.
- Songyun, L. & Soukup, V.G. 2000. – Trillium. – s. 95–96 in: Wu, Z.Y. & P.H. Raven (eds.). – *Flora of China*. Vol. 24 Flagellariaceae through Marantaceae. – Science Press, Beijing and Missouri Botanical Garden Press, St. Louis.
- Weagle, J. 2003. – *Rhododendron camtschaticum* med kommentar av Per M. Jørgensen (www.rhododendron.no/Artikler/2003-1-jw.htm).
- Åsen, P.A. 1999–2002. – *Tusenårshagen, gamle hageplanter på Agder gjennom tusen år* (www.consideratecandidum.com/tusenaarshagen/).

Tabell: Planter fra Muséhagen i herbariet til Gerhard Lassen

<i>Art (kontrollbestemt til)</i>	<i>Dato</i>	<i>Art (kontrollbestemt til)</i>	<i>Dato</i>
<i>Achillea millefolium</i> 'Kelwayi'	15.07.1938	<i>Cyananthus lobatus</i>	15.08.1938
<i>Achillea clavennae</i>	01.07.1938	<i>Cynoglossum amabile</i>	01.09.1938
<i>Achillea filipendulina</i>	01.09.1938	<i>Cynoglottis barrelieri</i>	10.06.1938
<i>Aconitum</i> sp.	01.08.1938	<i>Cypripedium reginae</i>	01.07.1938
<i>Adonis amurensis</i>	1938	<i>Cytisus decumbens</i>	13.06.1938
<i>Adonis vernalis</i>	1938	<i>Cytisus scoparius</i> 'Fire Fly'	13.06.1938
<i>Ageratum houstonianum</i> 'Nanum'	01.09.1938	<i>Daphne cneorum</i>	13.06.1938
<i>Ajuga reptans</i> 'Atropurpurea'	01.09.1938	<i>Delphinium elatum</i>	01.08.1938
<i>Ajuga reptans</i>	10.06.1938	<i>Delphinium ×ruysii</i> 'Pink Sensation'	15.07.1938
<i>Allium carinatum</i> ssp. <i>pulchellum</i>	1938	<i>Dianthus deltoideus</i>	10.07.1938
<i>Allium moly</i>	1938	<i>Dianthus plumarius</i>	10.07.1938
<i>Alstroemeria aurea</i>	01.08.1938	<i>Digitalis grandiflora</i>	01.08.1938
<i>Anaphalis margaritacea</i>	26.08.1938	<i>Dodecatheon meadia</i>	10.06.1938
<i>Androsace studiosorum</i>	10.06.1938	<i>Doronicum orientale</i> ?	01.06.1938
<i>Anemone apennina</i>	29.04.1938	<i>Doronicum columnae</i> (cf.)	01.06.1938
<i>Anemone coronaria</i>	15.07.1938	<i>Doronicum plantagineum</i> (cf.)	01.06.1938
<i>Anemone hupehensis</i>	26.08.1938	<i>Draba sibirica</i>	25.05.1938
<i>Anemone nemorosa</i> 'Robinsoniana'	29.04.1938	<i>Epimedium alpinum</i>	01.06.1938
<i>Anemone sylvestris</i>	01.06.1938	<i>Epimedium pinnatum</i>	27.04.1938
<i>Anemoneidum dichotomum</i>	01.07.1938	<i>Eranthis hyemalis</i> (cf.)	01.06.1938
<i>Arabis alpina</i>	25.04.1938	<i>Erigeron glacialis</i> (cf.)	15.07.1938
<i>Arabis caucasica</i> 'Rosabella'	25.04.1938	<i>Erigeron aurantiacus</i>	01.07.1938
<i>Arnica sachalinensis</i>	15.07.1938	<i>Erinus alpinus</i>	10.06.1938
<i>Aster ×frikartii</i>	26.08.1938	<i>Eryngium alpinum</i>	01.08.1938
<i>Astilbe</i> 'Fanal' (× <i>arendsii</i> agg.)	01.08.1938	<i>Erythranthe ×hybrida</i> 'Sunset'	01.07.1938
<i>Astrantia maxima</i>	01.07.1938	<i>Erythronium</i> sp. (<i>E. grandiflorum</i> ?)	31.05.1938
<i>Aubrieta</i> ?	15.06.1938	<i>Euphorbia epithymoides</i>	04.05.1938
<i>Aubrieta deltoidea</i> (2x)	15.06.1938	<i>Filipendula vulgaris</i>	01.08.1938
<i>Bellis perennis</i>	13.07.1938	<i>Forsythia suspensa</i>	06.06.1938
<i>Brachycome iberidifolia</i>	01.09.1938	<i>Fritillaria meleagris</i>	29.04.1938
<i>Brimeura amethystina</i>	16.06.1938	<i>Genista</i> sp.	13.06.1938
<i>Brunnera macrophylla</i>	25.04.1938	<i>Gentiana septemfida</i>	01.09.1938
<i>Bulbinella hookeri</i>	01.07.1938	<i>Gentiana parryi</i>	15.08.1938
<i>Caltha palustris</i> 'Flore Pleno'	30.05.1938	<i>Geranium sanguineum</i> (2 stk)	10.06.1938
<i>Camassia cusickii</i>	31.05.1936	<i>Geum montanum</i>	04.05.1936
<i>Camassia leichtlinii</i>	10.06.1938	<i>Geum quellyon</i> 'Mrs Bradshaw'	30.05.1938
<i>Campanula carpatica</i>	01.09.1938	<i>Gilia tricolor</i> (cf.)	01.09.1938
<i>Campanula lactiflora</i>	15.07.1938	<i>Heuchera sanguinea</i>	10.07.1938
<i>Campanula cochleariifolia</i>	01.07.1938	<i>Hieracium villosum</i>	01.07.1938
<i>Campanula portenschlagiana</i>	10.07.1938	<i>Horminum pyrenaicum</i>	10.06.1938
<i>Campanula punctata</i>	15.07.1938	<i>Hornungia alpina</i> ssp. <i>alpina</i>	25.05.1938
<i>Campanula rapunculoides</i>	15.08.1938	<i>Hosta ventricosa</i> (cf.)	15.08.1938
<i>Caragana arborescens</i>	13.06.1938	<i>Hosta sieboldiana</i>	01.08.1938
<i>Cerastium tomentosum</i>	15.07.1938	<i>Hyacinthoides hispanica</i>	10.06.1938
<i>Chionodoxa luciliae</i>	25.04.1938	<i>Hydrangea macrophylla</i>	26.08.1938
<i>Claytonia sibirica</i>	25.05.1938	<i>Hylomecon japonicum</i>	21.05.1938
<i>Clematis</i> sp. (cf.)	02.06.1938	<i>Hylotelephium ewersii</i>	26.08.1938
<i>Convallaria majalis</i>	1938	<i>Hypericum calycinum</i>	15.08.1938
<i>Corydalis nobilis</i>	25.05.1938	<i>Hyssopus officinalis</i>	01.08.1938
<i>Corydalis bulbosa</i>	-	<i>Iberis sempervirens</i>	01.06.1938
<i>Corydalis lutea</i>	10.07.1938	<i>Iberis sempervirens</i>	01.06.1937

Tabell 2 fots.: Planter fra Muséhagen i herbariet til Gerhard Lassen

<i>Art (kontrollbestemt til)</i>	<i>Dato</i>	<i>Art (kontrollbestemt til)</i>	<i>Dato</i>
<i>Incarvillea delavayi</i>	01.07.1938	<i>Poterium obtusum</i>	15.09.1938
<i>Iris jacquinii</i> (cf.)	1938	<i>Primula bulleyana</i>	15.07.1938
<i>Iris cristata</i> (cf.)	25.05.1938	<i>Primula vialii</i>	15.07.1938
<i>Iris reticulata</i> (cf.)	–	<i>Prunus 'Kanzan'</i> (Sato-Sakura-gr)	23.05.1938
<i>Jacobaea adonidifolia</i>	01.08.1936	<i>Pulmonaria angustifolia</i>	1938
<i>Jasminum nudiflorum</i>	06.05.1938	<i>Pulmonaria saccharata</i>	1938
<i>Kniphofia 'Royal Standard'</i>	15.08.1938	<i>Pulmonaria rubra</i>	1938
<i>Lamium maculatum</i>	01.06.1938	<i>Pulsatilla vernalis</i>	20.04.1938
<i>Lamprocapnos spectabilis</i>	30.05.1938	<i>Puschkinia scilloides</i> (cf.)	25.04.1938
<i>Lathyrus vernus</i>	1936	<i>Ranunculus amplexicaulis</i>	25.05.1938
<i>Liatriis spicata</i>	15.08.1938	<i>Rhododendron camtschaticum</i>	15.06.1938
<i>Linaria pallida</i>	01.06.1938	<i>Ribes aureum</i>	02.06.1938
<i>Linum fravum</i>	15.08.1938	<i>Ribes sanguineum</i>	02.06.1938
<i>Lysimachia ciliata</i>	01.09.1938	<i>Salpiglossis sinuata</i>	01.09.1938
<i>Lysimachia nummularia</i>	01.08.1938	<i>Sanguinaria canadensis</i>	25.04.1938
<i>Lythrum salicaria</i>	01.09.1938	<i>Saponaria ocyroides</i>	10.06.1938
<i>Malope trifida</i>	01.09.1938	<i>Saxifraga xgeum</i>	01.07.1938
<i>Malus 'Elyei'</i> (xpurpurea agg.)	02.06.1938	<i>Saxifraga xurbium</i>	01.07.1938
<i>Meconopsis baileyi</i>	16.06.1938	<i>Saxifraga paniculata</i>	01.07.1938
<i>Meconopsis cambrica 'Flore Pleno'</i>	10.06.1938	<i>Saxifraga paniculata 'Rosea'</i> (cf.)	01.07.1938
<i>Mertensia davurica</i> (cf.)	10.06.1938	<i>Saxifraga rosacea ssp. sternbergii</i> (cf.)	01.07.1938
<i>Monarda didyma</i>	1938	<i>Saxifraga rotundifolia</i>	01.07.1938
<i>Narcissus bulbocodium</i> (cf.)	25.05.1938	<i>Saxifraga umbrosa</i>	01.07.1938
<i>Oenothera fruticosa</i>	01.08.1938	<i>Scabiosa atropurpurea</i>	01.09.1938
<i>Oenothera pumila</i>	10.07.1938	<i>Silene coronaria</i>	15.08.1938
<i>Olearia haastii</i>	26.08.1938	<i>Silene schafta</i>	01.09.1938
<i>Omphalodes cappadocica</i> (cf.)	10.06.1938	<i>Skimmia japonica</i>	06.05.1938
<i>Omphalodes verna</i>	25.04.1938	<i>Stellaria holostea</i>	10.06.1938
<i>Orchis mascula</i>	25.05.1938	<i>Tagetes erecta</i>	01.09.1938
<i>Ornithogalum narbonense</i>	01.07.1938	<i>Tanacetum corymbosum ssp. corymb.</i>	15.07.1938
<i>Paradisea liliastrum</i>	15.07.1938	<i>Thymus praecox ssp. britannicus</i>	01.07.1938
<i>Penstemon 'Six Hills'</i>	15.06.1938	<i>Tricyrtis macropoda</i> (cf.)	01.08.1938
<i>Petrorhagia saxifraga ssp. saxifraga</i>	15.08.1938	<i>Trillium erectum var. album</i>	29.04.1938
<i>Petunia hybrida 'Pendula Malachi'</i>	01.09.1938	<i>Trillium grandiflorum</i>	25.05.1938
<i>Phedimus kamtschaticus</i> (cf.)	15.08.1938	<i>Trollius pumilus</i>	10.06.1938
<i>Phedimus spurius</i> (cf.)	15.08.1938	<i>Tropaeolum polyphyllum</i>	01.08.1938
<i>Phlox divaricata subsp. laphamii</i>	10.06.1938	<i>Umbilicus oppositifolius</i>	01.07.1938
<i>Phlox maculata 'Alpha'</i>	15.08.1938	<i>Valeriana alpestris</i>	07.05.1938
<i>Phlox subulata subsp. setacea</i>	10.06.1938	<i>Veronica gentianoides</i>	25.05.1938
<i>Phlox stolonifera</i>	25.05.1938	<i>Veronica longifolia</i>	28.08.1938
<i>Phuopsis stylosa</i>	10.07.1938	<i>Veronica sp.</i>	01.07.1938
<i>Phyteuma scheuchzeri</i>	01.07.1938	<i>Veronica teucrium</i>	01.07.1938
<i>Pieris floribunda</i>	05.06.1938	<i>Veronica filiformis</i>	07.05.1938
<i>Pilosella x rubra</i> (cf.)	01.07.1938	<i>Veronica repens</i>	10.06.1938
<i>Platycodon grandiflorus</i>	15.08.1938	<i>Viburnum x burkwoodii</i>	23.06.1938
<i>Potentilla nepalensis 'Miss Willmott'</i>	10.07.1938	<i>Viscaria asterias</i> (cf.)	01.07.1938
<i>Potentilla sp.</i>	01.06.1938	<i>Weigela florida</i>	16.06.1938
<i>Potentilla sp.</i>	1938		

Tabell 3: Planter fra staudedefeltene på Landås i herbariet til Gerhard Lassen

<i>Vitenskapelig navn</i>	<i>Norsk navn</i>	<i>Finnstedet</i>
Achillea ptarmica	nyseryllik	feltet, yrkeskolen, Bergen
Allium schoenoprasum	grasløk	Feltet, sjukehuset(?), Bg.
Bellis perennis	tusenfryd	feltet, yrkeskolen, Bg.
Coreopsis tinctoria	purpurøye	feltet, yrkeskolen, Bg.
Coreopsis verticillata	kransvakkerøye	feltet, yrkeskolen, Bg.
Dianthus caryophyllus	hagenellik	Feltet, yrkeskolen
Dianthus chinensis var. heddewigii	kinanellik	Feltet, yrkeskolen
Doronicum plantagineum (cf.)	gullkrage	St. feltet, yrkeskolen, Bg.
Erigeron grandiflorus	praktbakkestjerne	feltet, yrkeskolen, Bg.
Erysimum cheiri	gyllenlakk	Feltet, yrkeskolen, Bg.
Gilia tricolor 'Compacta'	spragleilia	Skolen
Gypsophila elegans 'Covent Garden'	brudeslør	Skolen[?]
Helenium autumnale 'Riverton Gem'	solbrud	Staudedefeltet, yrkeskolen, Bg.
Linum grandiflorum 'Rubrum'	rød lin	Feltet, Yrkeskurset, Bergen
Lobelia erinus 'Pumila Splendens'	hagelobelia	Skolen
Nemesia strumosa	nemesia	Feltet, yrkeskolen, Bg.
Nepeta mussinii	hagekattemynte	Feltet, Yrkeskurset, Bg.
Nicotiana tabacum	tobakk	Skolen [?]
Omphalodes linifolia	linkjærminne	Skolen[?]
Oxalis rubra	[rød gjøksyre]	Yrkeskurset
Papaver rhoeas 'Shirley Poppy'	kornvalmue	Feltet, yrkeskolen, Bg.
Phlox drummondii	sommerflok	Feltet, Yrkeskurset, Bergen
Rheum rhabarbarum	rabarbra	Landås (skolen?)
Silene coronaria	fløyelstjæreblom	Skolen[?]
Solanum tuberosum	potet	Skolen [?]
Solidago rugosa (cf.)	strigullris	feltet, yrkeskolen
Trollius sp.	ballblom	Feltet, yrkeskolen, Bg.
Viola ×williamsii 'Lutea Splendens' (cf.)	[gul hagefiol]	fra skolen
Viola ×wittrockiana	hagestemorsblom	fra skolen
Viola ×wittrockiana 'Cardinal' (cf.)	hagestemorsblom	fra skolen
Viola ×wittrockiana 'Kaiser Wilhelm' (cf.)	hagestemorsblom	fra skolen
Viola ×wittrockiana 'Mohrenkönig' (cf.)	hagestemorsblom	fra skolen
Viola ×wittrockiana 'Roggli' (cf.)	hagestemorsblom	fra skolen

Spansk kjørvel (*Myrrhis odorata*) – gammel søtsak lyst i bann

Per Harald Salvesen, Arboretet og de botaniske hager, Universitetsmuséet i Bergen, Mildevegen 240, N-5259 Hjellevad (per.salvesen@uib.no)

Per Arvid Åsen, Naturmuseum og botanisk hage, Universitetet i Agder, Postboks 422, 4604 Kristiansand (per.arvid.aasen@uia.no)

En forsommerdag vi vandrer i Gamlehagen på Milde, slår en søt og sterk krydderduft mot oss. Snøkløkker og krokus er for lengst visnet og modner sine frø under grastorven, graset er frodig og grønt og de siste pinseliljene henger blasse på stilkene sine. Innunder de mektige trekronene er martagonliljene i ferd med å vise knopper. Men duftene kommer ikke fra dem, den siver mot oss fra en skjermplante som brer seg i skogbunnen og viser sine skjerner med hvite, små blomster. Det er spansk kjørvel (*Myrrhis odorata*). Duften vekker minner om fordums godteposer med mor på melkebutikken. Rød-

brune drops i kremmerhus til 25 øre. Dette var mange tiår siden, og dropsene smakte og luktet som anis og lakris. Vi visste ikke hva anis var, men dropsene visste vi navnet på: 'Kongen av Danmark'! Fortsatt kan man – nærmest som en kuriositet – snuble over en pose av dem i butikken. Men hvem spiser slike drops i dag?

Spansk kjørvel (Myrrhis odorata) med martagonliljer i den gamle parterrehagen ved Fana folkehøgskule, Store Milde. (fotograf ukjent, Universitetsmuséet i Bergens billedsamling).

Om få bryr seg om 'Kongen av Danmark' lenger, er også spansk kjørvell blitt en lite gloriøs skjebne til del. Den er havnet på Artsdatabankens 'Fremmedartslista 2018', der den er gitt karakteristikken "Svært høy risiko": *"Arten vurderes å ha middels økologiske effekter. Den utslagsgivende effekten er fortregning av minst én truet/sårbar art (søstermariland Dactylophiza sambucina)."* Dette er rapportert fra Telemark, der spansk kjørvell er blant artene som ekspanderer i beiter og slåttemark som brakklegges. Den etablerer seg også i andre strøk av landet i vei- og skogkanter, på skrotemark, i ulike typer grasmark og gammel eng, men kan også gå inn i åpen skog på relativt dyp, næringsrik jord. Arten regnes for *"ekspansiv og fortrenger omtrent alle andre urteaktige karplanter der den etablerer seg. Arten er en gjengroingsart i kulturmarkseng, en truet naturtype."* (Elven et al. 2018). Denne vurderingen står i skarp kontrast til da den ble karakterisert som "hensynskrevende" i forbindelse med utredningen av kulturbeitingete gårdstunplanter (Høiland 1995); planter som verken betraktes som åkerugras eller er tilknyttet eng- og beitemark. De finnes på gamle gårdstun eller vegkanter, men er mindre vanlige som ugras i åker eller annen kulturmark. Mange ble opprinnelig dyrket som grønnsak-, krydder- og medisinplanter, men har siden spredt seg utenfor kjøkkenhagene og urtegårdene (Høiland op. cit.). Vi har forundret oss over de svært ulike vurderingene som er gjort gjeldende om denne arten, og har gravd i dens historie for å finne svar på spørsmål som: hvor kommer den fra, og når kom den til Norge? Dette viser seg ikke å være så enkelt å finne ut av.

Anis eller spansk kjørvell?

Det merkelige navnet på slikkeriet 'Kongen av Danmark', har dropsene etter en legende om kong Christian 5. og hans livlege. Christian var konge i Danmark – Norge i årene 1670–1699. En gang han hadde vondt i halsen og tilkalte sin livlege, forordnet denne anisdråper som kur. Kongen nektet å svelge de sterke og bitre dråpene, men

'Kongen av Danmark' finnes i flere versjoner, de danske bolsjer fra leverandør til Det kongelige hoff, Sødmodts, er kanskje nærmest originalen (t.v.), røde og sekskantete. Av de norske er Dropsfabrikken Metiers drops mørke og sekskantete (midten), mens Brynilds (t.h.) er lysere og runde (fotos hhv.: soedmodts-bolcher.dk, www.rorosbelsekost.no og Per Harald Salvesen).

legen visste råd: han kokte en sukkermasse og tilsatte anisolje med litt saft av rødbeter. Massen ble stykket opp og størknet til drops – en søtsak som kunne behage den kongelige gane. Dermed var oppfinnelsen et faktum, og kongen ble etter det vi vet bedre. Siden ble dropsene satt i produksjon, preget med den kongelige krone som bevis på sine gode egenskaper (da.wikipedia.org/wiki/Kongen_af_Danmark).

En av Kong Christian 5.s livleger var Simon Paulli (1603-1680, se persongalleri s. 103). Han var tysk, født i Rostock. Etter studier i bl.a. Rostock og Leiden, fikk han et professorat i anatomi, botanikk og kirurgi ved Universitetet i København. I 1650 ble han utnevnt til hof-medicus hos kong Fredrik 3., og var siden livmedicus hos Christian 5. (Blangstrup 1924). Om det var Paulli som kom på idéen til dropsene, skal være usagt. Paulli hadde imidlertid stor interesse for botanikk, og forfattet bl.a. 'Flora danica', den første samlede framstilling av Danmarks flora på dansk (Paulli 1648). Verket, som helst er en urtebok, er rikt illustrert og har med enkelte norske planter (bl.a. molte, fjellkvann og søterot). Boka fikk derfor en viss utbredelse også i Norge. Paulli dro gjerne på ekskursjon med sine studenter, men da han som eldre ved en anledning besøkte Norge, gled han og falt slik at han brakk et bein. Dette førte til at han siden holdt seg i København (Kermit 1998, Jørgensen 2007).

Paulli (1648) gir både anis og spansk kjørvel fyldig omtale. Anis framhever han som en fortreffelig legeurt, og påpeker at den for det meste brukes i form av importerte frukter eller preparater levert av urtekremmere og apotekere; den dyrkes lite og finnes

ikke viltvoksende i Danmark. Spansk kjørvel, dyrkes derimot i Danmark, skriver han, den spirer der den sås, men finnes ikke utenfor hagene. Den brukes av mange "Huuss-raadige Quinder" som grønnsak, og er dessuten nyttig som urindrivende ved nyrestein, som mensdrivende og til å løse "Den U-humskhed som sig for Brystet hafuer forsamlet....".

Anis (Pimpinella anisum) er en spinkel, ettårig plante. Den er kun funnet tilfeldig forvillet i vårt land. Den aromatiske oljen fra fruktene er et gammelt legemiddel (fra Köhler 1890).

Beskrivelsen av spansk kjørvel ledsages av en figur som først ble publisert av Lobelius (1576) og neppe er til å ta feil av, den første vi med sikkerhet kan si har vært kjent i Norge. Paulli kunne teoretisk ha benyttet denne arten for å kurere kongen, Christian 5., da han ble forkjølet. Den fantes i hagen ved Rosenborg slott ifølge listen tatt opp i 1642 av Otto Sperling og publisert av Paulli selv (i Sperling 1653, Harvey 2005), men det er lite i hans tekst i 'Flora danica' som kunne antyde noe slikt. Derimot roser han anis som probat middel for mangt. Paulli omtaler først anis-midler som benyttes av legene: "*Olier/ Magisteria/ Extracta/ Essentier/ Tincturas oc Spiritus*". Dernest et middel som fås kjøpt på apotek: "*Der er fast ingen som jo veed / at der altid paa Apoteckene er it Medicament til kiøbs / som Mesves hafuer ladet berede / det samme kaldis Dianisum, huilcket er ocsaa got imod all Hoste / som kommer aff Kuld.*" På denne bakgrunn virker det sannsynlig at livlegen valgte anis og ikke spansk kjørvel som råvare til sine drops. Dette til tross, og selv om legenden beretter at det var anisdråper – uttrekk av fruktene av anis (*Pimpinella anisum*) i de første 'Kongen af Danmark'-dropsene, hevdes det med styrke at spansk kjørvel ble brukt (Knudsen 2014, Løjtnant 2018).

Oppskrifter på 'Kongen av Danmark' finnes i dag i ulike versjoner, både med anis og spansk kjørvel. Begge tilhører skjermplantefamilien, og har historie som medisin- og kryddervekster. Anis er ettårig og finnes viltvoksende i Vest-Asia og østlige Middelhavsland. Den er en temmelig spinkel vekst som kan dyrkes hos oss, og en sjelden gang er den funnet sørpå som tilfeldig hageflyktning. Den skal kunne følges tilbake til Papyrus Ebers, som ble skrevet i Egypt for vel 3500 år siden (Zebroski 2015). Den kom tidlig i bruk som fordøyelsesbefordrende middel og mot luftveisplager. Av anisfruktene (*Semen anisii*) utvinnes den aromatiske og flyktige anisoljen (*Oleum anisii*) som er hovedbestanddel i den karakteristiske aromaen i planten. Den inneholder særlig mye anethol (trans-anethol), som er det virksomme stoffet [Wikipedia; www.kup.at/db/phytokodex/latein.html].

Myrrhis fra Simon Paullis 'Flora danica'.

Spansk kjørvel er flerårig, stor og kraftig med store frukter, og trives godt i Norge. Den har særlig vært brukt på Vestlandet, og det er notert at barn spiser stenglene. Det folkelige navnet 'søtekrydd', som også har vært tilskrevet anis, brukes om spansk kjørvel der den er vanlig (Reichborn-Kjennerud 1922, Hamre 1961, Høeg 1974). Den eteriske oljen kan ha opptil 85 % anethol, foruten en lang rekke andre flyktige aroma-stoffer (germacren, β -caryophyllen, limonen, chavicol methyleter, α -pinen, α -farnesen, myrcen o.fl.). Mengden av de ulike komponentene kan variere fra populasjon til populasjon, og ser ut til å være høyest i nord (Uusitalo et al. 1999, Ravindran et al. 2012, Dobravalskytė et al. 2013a). Konsentrasjonen av anethol varierer også med plantens utvikling og er høyest like før blomstring, men omdannes delvis til t-nerolidol i løpet av blomstringen (Dobravalskytė et al. 2013b). Spansk kjørvel har vært brukt på samme måte som hagekjørvel (*Anthriscus cerefolium*) til framstilling av kjørvelolje (*Oleum chaerifolii*). Et sprituttrekk har vært i bruk (Weinmann 1737–1745), men noen større anvendelse har planten trolig aldri hatt i farmasien og skolemedisinen.

Myrrhis, myrrah og anis i klassiske tekster

Det har vært gjort mange forsøk på å tolke plantenavnene hos de klassiske forfatterne, som navnet *myrrhis* hos Dioskorides (ca. år 20–90, se persongalleri s. 101). De fleste er enige om at dette neppe er vår art, men en plante som finnes lenger øst i Middelhavsregionen. Dioskorides beskrivelse av ΜΥΡΡΙΣ, ble av toneangivende renessanseforfattere feilaktig oppfattet å gjelde spansk kjørvel: "...likner ΚΩΝΙΟΝ i blad og stilk, men har en lang rot – myk og rund, lukter søtt og smaker godt." (etter Osbaldeston 2008). Dioskorides beskrev også *Seseli* fra Peloponnes (CECEΛI ΠΕΛΟΠΟΝΝΙCΚΙΑΚΟΝ), som har vært satt i sammenheng med spansk kjørvel. Denne likner også ΚΩΝΙΟΝ: "...men bladene er bredere og tykkere. Stengelen er større enn den massilianske (fra Marseilles), omtrent som hos

Giftekjeks (Conium maculatum) etter moderne oppfatning (fra Köhler 1890).

kjempefennikel [*Ferula communis*, en mer enn 2 m høy urt], og i toppen sitter en bred skjerm med velduftende, kjøttfulle frø." (etter Berendes 1902 og Osbaldeston 2008). Bestemmelsen av denne er fortsatt uklar, en høyvokst art av slekten *Pastinaca* eller *Xanthogalum* har vært antydnet, men også løpstikke (*Levisticum officinale*) er en mulighet (Evergetis & Haroutounian 2015).

Dioskorides' beskrivelser refererer begge til likhet med Κωϊον . Det er allment akseptert at denne arten må ha vært giftkjeks (*Conium maculatum*), giftplanten Sokrates ble henrettet med i år 399 fvt., og som av romerne ble kalt *Cicuta* (Osbaldeston 2008, Bloch 2001). Ingen av disse artene, hverken beskrivelsen eller illustrasjonene – som riktignok ble tegnet flere hundre år etter at teksten ble skrevet – stemmer med "vår" art. Den finnes da heller ikke i Hellas (<http://ww2.bgbm.org/EuroPlusMed>; <http://portal.cybertaxonomy.org/flora-greece/intro>), og nylig har Evergetis & Haroutounian (2015) vist at den sannsynligvis må ha vært den gulblomstrete *Pastinaca clausii* (*Malabaila graveolens*) som er utbredt i vestlige Asia og Øst-Europa, og når sin vestgrense i Hellas.

Plinius den eldre (23–79, Bostock & Riley 1855, se persongalleri s. 104) beskrev også *myrrhis* som en skjermplante: Den "...likner *Cicuta* [giftkjeks] i stengel, blad og blomster, men er mindre og spinklere." Duft og smak er "...på ingen måte ubehagelig...", skriver han (Plinius d.e. før 79), og anviser den til medisinsk bruk på samme måte som Dioskorides. Dette kopieres av senere forfattere og overføres på bl.a. spansk kjørvel.

Spansk kjørvel er i dag utbredt i nordlige Italia, og muligens kunne Plinius ha kjent til den derfra, men om det var denne han hadde i tankene, er likevel høyst usikkert. Det finnes flere liknende skjermplanter å velge blant i Italia, og særlig har det vært vanlig å forveksle arter som lodnekjørvel (*Chaerophyllum hirsutum*) med spansk kjørvel (Pignatti 1982). Plinius har sannsynligvis beskrevet en art han kjente fra Italia, og ikke den samme som Dioskorides kjente. Vi vet ikke at de to noen gang møttes; de har sannsynligvis ikke kjent til hverandres verker (Osbaldeston 2008). Dermed er det interessant at de har nokså likelydende beskrivelser av planter med de samme egenskapene. Beskrivelsene kan referere seg til en felles kilde og muligens til kunnskap som var mer allment kjent på deres tid.

Κωϊον (t.h.) fra Dioskorides *De materia medica* (t. 85 i *Erbario Greco* år 487–580; plantillustrations.org).

Tre duftplanter fra 'De materia medica' av Dioskorides: Til venstre MYPIKH (Tamarix), til høyre MYRTA (Myrtus) og i midten skjermplanten 'MYRRIS OI ΔΕ ΜΥΡΑΝ ΚΑΛΟΥ ΟΙ' dvs. "Myrrhis som noen kaller myrra". Vi tolker det som at den har duft og smak lik den bibelske myrra (t. 102, 'Erbario Greco' år 487–580; plantillustrations.org).

Dioskorides' og Plinius' verker ble viktige kildekrifter for renessansens forfattere mer enn 1400 år senere. Særlig ble oversettelser av Dioskorides med kommentarer en utbredt øvelse for mange av de tidlige botaniske forfatterne. I så måte var en sentral mann på 1500-tallet italieneren Pietro Andrea Matthioli (1501–1577, se persongalleri s. 103). Han var keiserlig livlege for Ferdinand II, erkehertug av Østerrike i Praha og Innsbruck, og for keiser Maximilian II i Wien. I sine urtebøker diskuterte han Dioskorides tekster og hevdet at den ekte *Myrrhis* de klassiske forfatterne hadde beskrevet, finnes i hele Italia (Matthioli 1555, 1559), en påstand som førte til adskillige disputer med samtidige forfattere som hadde en annen oppfatning. En han røk uklar med var Aloysio (Aloigi) Anguillara (ca. 1512–1570), også kjent som Luigi Squalermo, den første prefekten i Botanisk hage i Padua. Han var utdannet lege, og i studieårene dro han på botanisk oppdagerferd gjennom Provence og Italia fra nord til sør, utforsket Sicilia, Sardinia og Korsika. Han besøkte Hellas og Balkan-landene, og kom så langt som til Kreta og Tyrkia. Han ble ansatt hos Luca Ghini, først i dennes private hage, og senere i Orto botanico de Pisa som Luca Ghini grunnla i 1543. Han fikk så stillingen i Padua like etter at den ble grunnlagt i 1545, og ble der til 1561. Han sørget for å øke plantesamlingene til omkring 1800 arter og fikk bygget mur omkring hagen for å hindre tyverier. Han beskrives som en fremragende plantekjenner, men har fått et noe urettferdig ettermæle pga. disputer med Matthioli om bl.a. *Myrris* og *Seseli*. Forholdet de to kollegene imellom var utmerket inntil de ble uenige om bestem-

Myrrhis slik Pietro Andrea Matthiolus presenterer den. Bladenes form og de runde skjermene avviker tydelig fra spansk kjørvel (fra Matthioli 1557).

melsen av Dioskorides planter, der begge regnet seg som den fremste ekspertene – og Anguillara med en viss rett, siden han i motsetning til Matthiolus faktisk hadde sett floraen i Hellas (de Wit 1982, Egmond 2018). Matthiolus publiserte flere nokså usaklige skrifter der han kritiserte Anguillara og bl.a. kalte ham en "simpel grønnsaksgartner" (Riddle 2008, Rakow & Lee 2015).

Spansk kjørvel (ny)oppdages av vitenskapen

Det har vært antatt at spansk kjørvel var blant de plantene klostrerne og munkene anbefalte bøndene å plante ved gårdene, til kjøkkenbruk, til medisin, eller som dyrefôr (Hegi 1925). En skulle derfor tro at en art med såpass store og karakteristiske frukter ville være funnet under arkeologiske utgravninger av kulturlag etter gamle bosettinger. Men det ser ikke ut til å være tilfelle. I Storbritannia vokser spansk kjørvel ofte ved historiske borgruiner (Conolly 1994), og det har vært postulert at den står igjen etter tidligere grønnsak- og krydderhager (Harvey 1984). Omtale av *myrrha* i engelske kilder som middel i tannbehandling (Anderson 2004) har også vært antatt å kunne tilskrives spansk kjørvel. Arkeologiske funn i Hull fra 1400-tallet har vært hevdet som støtte for dette (Crackles 1986). Funnene har imidlertid vist seg å bero på feilbestemmelse av planterester fra en annen slekt skjermplanter med lange frukter, nemlig slekten *Scandix* (Hall & Huntley 2007). Dette er små ettårige ugrasarter som antakelig var hyppige i åker og hage i middelalderen. Mangelen på funn betyr ikke at spansk kjørvel ikke var kjent i middelalderen og brukt av legekyndige og andre, men det er altså vanskelig å finne sikre bevis.

Hagekjørvel (Anthriscus cerefolium) hos Leonard Fuchs (CXXII Kerbelkraut Fuchs 1543, håndkolorert kopi i Hagströmerbiblioteket i Stockholm, foto: Per Arvid Åsen).

Dermed står vi tilbake med at det ikke er mulig å finne sikre bevis for eksistensen av spansk kjørvel før den "dukker opp" i renessanselitteraturen mot slutten av 1500-tallet. Da gir Dodoens (1554, 1557), Gessner (1561; Pena & Lobelius (1571), Lobelius (1576, 1581, 1591) og Tabernaemontanus (1588, 1590) pålitelige beskrivelser og gode nok figurer (tresnitt) til å kunne konkludere med at arten var velkjent i Nordvest-Europa på denne tid.

De første spor etter spansk kjørvel i litteraturen finner vi imidlertid hos Valerius Cordus (1515–1544, se persongalleri s. 101). Han startet sine studier i botanikk og farmasi hjemme i Erfurt, bare tolv år gammel, og ble snart tatt opp ved Universitetet i Marburg, der han tok sin baccalaureus-grad i 1531. Han flyttet til Leipzig og fortsatte sine studier samtidig som han arbeidet i apoteket til sin onkel. Deretter dro han i 1539 til Wittenberg der han studerte medisin og samtidig foreleste for studentene. Forelesningene var basert på Pedianos Dioskorides 'De materia medica'

med kommentarer basert på hans egne observasjoner, og ble svært populære. Fra 1542 reiste han flere ganger mellom Tyskland og Italia og botaniserte, og rakk å forfatte en imponerende farmakopé, der han sammenstilte oppskrifter og erfaringer fra sin tid som apotekerlærling i Leipzig. Hans botanikk-manuskripter ble først publisert av Gessner i 1561 (Sprague & Sprague 1939). Dermed kan omtalen av spansk kjørvel i disse dokumentene dateres til første halvdel av 1500-tallet. Dette er så langt bakover vi har funnet spor av arten i litteraturen. Særlig interessant i vår sammenheng er det Cordus skriver om en plante urtekremmerne selger under navnet 'Cicuta': "Κοτειον, latinens Cicuta, på tysk Wüterich & Wütschierling. Ikke alle kjenner Cicuta. For en annen urt som krydderkremmere faktisk fører under dette navnet, er ikke giftig. Den har lange og slanke frø, og vi tror ikke det er den giftige Cicuta. Årsaken er at de ikke vet at den ekte Cicuta, som finnes i vårt land, er giftig, hvilket det er enkelt å vise eksempler på. Ikke sjelden fører barn (gutter) hestene sine med røtter og frø, som likner anis, og som disse eter og dør. Cicuta har en svært ubehagelig stank, som straks avslører dens avskyelige gift.

Men det finnes flere arter av den." (Cordus i Gessner 1561 Fol. 68). Den giftige urten her må være giftkjeks (*Conium maculatum*). De tyske navnene Wüterich & Wütschierling er i nyere tid registrert mange steder i tyskspråklige områder. Krydderkremmernes 'Cicutu' kunne være *Myrrhis odorata*, spansk kjørvel, men også en annen art med lignende egenskaper, f.eks. en annen kjørvel-art. Når den ikke navngis eksplisitt, tyder det på at Gessner ikke har hatt nok informasjon til å korrigere Cordus' manuskript. Han har enkelte andre steder gjort anførsler, men da har han merket dem med "G."

Dodoens (1517–1585, se persongalleri s. 101) gir den første utførlige beskrivelse vi har funnet som med rimelighet må kunne antas å gjelde spansk kjørvel (Dodoens 1554). Han kjenner den fra hagene i Nederland som 'Wilde Keruel', og skriver: "Vill kjørvel

Wilde Keruel (*Myrrhis*) hos Rembert Dodoens (Dodoens 1554).

likner hundepersille i blad og stilk, bladene er store og brede og fint oppdelt i fine avsnitt som tidvis har hvite flekker. Stengelen er 2–3 fot høy og i toppen sitter runde skjermmer med hvite små blomster og etter dem dannes lange, tykke frukter. Rottene er valseformete og lange med en smak ikke ulik gulrot. Hele planten og særlig de første bladene er dekket med små hår, og lukter og smaker svært likt hagekjørvel..." Den samme beskrivelsen gjenkjennes hos Clusius i hans franskspråklige oversettelse et par år senere (Clusius i Dodoens 1557). Figuren som ledsager Dodoens' beskrivelse kan ikke uten videre godtas som spansk kjørvel, den kan stemme med flere nærstående arter, og figuren minner mistenkelig om hagekjørvel (*Anthriscus cerefolium*). Det folkelige navnet Persi d'Asne (eselpersille) som nevnes i sammenhengen, er også brukt om hundekjeks. Dermed kan en ikke være helt trygg på at Dodoens har holdt artene klart fra hverandre. Fortsatt preges bildet også av tradisjonen med 'Cicutu' som modell, slik det franske navnet Cicutaire (lat. *Cicutaria*) viser. Planten ble fortsatt sammenlignet med giftplanten skarntyde eller giftkjeks (*Conium maculatum*), som tidligere ble regnet til slekten *Cicuta* sammen med en annen dødelig giftplante, sprengrot eller selsnepe (*Ci-*

Myrrhis slik Mathias L'Obel gjengir den. Figuren ble gjenbrukt av mange, så også Simon Paulli i 'Flora danica' 1658 (Lobelius 1581).

Conrad Gessner

Den første illustrasjonen som lar seg bestemme nokså entydig til spansk kjørvel ble gjort av Conrad Gessner (1516–1565, se persongalleri s. 102) i 1561 etter et eksemplar han fikk opp fra frø i hagen sin i Zürich ('Historia plantarum' MS2386 i Universitätsbibliothek, Erlangen-Nürnberg). Vi må tro det er samme plante han skriver om i 'De horto germaniae' (Gessner 1561, skrevet 1560). I sitt første notat hadde han tydeligvis ennå ikke sett den med blomst og frukt, men det får han med i 'Appendices stirpium' (1561), der han gir en fyldig beskrivelse. Planten blomstret, etter det vi forstår, på forsommeren 1561.

Conrad Gessners tegning av "Myrrhis 1561 in horto meorum" (dvs. "i hagen min", Universitätsbibliothek, Erlangen-Nürnberg, Digitale Sammlung BS 62-2386).

cuta virosa). De gjengir også mange av legerådene fra antikkens *Myrrhis*. Likevel bidrar Dodoens med nye kunnskaper, kjennetegn som må bygge på egne observasjoner og borge for at han kjente spansk kjørvel: fint delte blad med bleke flekker, fint hårete unge skudd og uvanlig store og lange frukter. Planten dyrkes av liebhavere, og særlig i Tyskland sprer den seg selv med frø, skriver han. Den kalles derfor gjerne Wilder Korffel (tysk) og Wilde Keruel (nederlandsk).

Petrus Pena og Matthæus Lobelius skriver også om spansk kjørvel, og gir en mer presis og utfyllende beskrivelse av fruktene: dobbelt så lange som hos hagekjørvel, mørkebrune og stripete med ribber (Pena & Lobelius 1571, 1576). Den dyrkes også mye i Belgia, forteller de. Lobelius publiserer på samme tid en forbedret figur (Lobelius 1576, 1581), der de uvanlig lange fruktene og de litt spinkle skjermene kommer godt fram.

Det er et åpent spørsmål hvor Gessner fikk sine frø fra. Han nevner ikke opphavslokaliteten, men forteller at han sådde dem tre år før han skrev 'De hortis', dvs. i 1557. Han kan selvsagt ha samlet dem selv på en av sine fjellturer, eller han har fått dem av en av sine mange korrespondenter (se persongalleri s. 101). Han nevner flere som har bidratt om spansk kjørvel (1561, se persongalleri), og blant disse er særlig to personer interessante: Georgius Aemelius (1517–1569) som han angir med akronymet "AE." og Pieter Coudenberg (1517–1599) med "C.". Coudenberg kunne, som apoteker med interesse for sjeldne planter og innehaver av en berømt hage i Antwerpen, ha formidlet frø fra sine kontakter (Morren 1866). Spansk kjørvel var, som vi har sett, kjent der på denne tiden (Dodoens 1554, 1557). Vi legger også merke til at arten, ifølge Dodoens, sprer seg selv med frø i Tyskland, mens den i Flandern kun nevnes som hageplante. Amelius kan også ha skaffet frø. Han var en ivrig samler og dyrket lokale vekster i hagen (Jessen & Bertheau 1875, Kirchner 1953). I årene etter 1553 var han bosatt i Stolberg i Harz, der arten tidlig var forvillet (Hegi 1925). De øvrige korrespondentene Gessner nevner, er mindre sannsynlige, men Gessner siterer flittig fra Dodoens urtebok, og kan ha fått frø av ham. Gessner har imidlertid tydeligvis ikke vært fornøyd med figuren hans av *Myrrhis* (fig. s. 85).

Gessners tegning ble ikke publisert før langt ut på 1700-tallet (Schmidel & Trew 1754), og senere er svært naturtro gjengivelser av spansk kjørvel gjenfunnet i andre arkiver og manuskriptsamlinger. Særlig vakre figurer finnes i 'Libri picturati' A16–31,

To akvareller av *Myrrhis* i 'Libri picturati' A29 fra 1564–1600 er så naturtro at det ikke kan være tvil om plantens identitet. Dette er spansk kjørvel (Libri picturati A29-35v (t.h.) og A29-36).

Spanischer Körffel.
Cerifolium Hispanicum.

'Spanischer Körffel'. Tresnittet viser særlig ett karakteristisk kjennetegn for spansk kjørvæl: flere små skjærmer som bæres i samme nivå (fra Tabernaemontanus 1588).

men vi har ikke funnet informasjon til støtte for dette. Betegnelsen "spansk" er brukt om flere planter som så eksotiske ut, og som man trodde kom sjøveien fra fjernere land (jfr. båndgress el. spansk gress og spansk jordbær el. moskusjordbær) – betegnelser som er kjent på Sørlandet.

Vi kan altså slå fast at spansk kjørvæl på 1500-tallet var godt kjent blant botanikere, apotekere og planteentusiaster i Sveits, Tyskland, Belgia og Nederlandene. Sannsynligvis reflekterer dette humanismens spredning etter reformasjonen fra Italia, Sveits og Sør-Tyskland til Flandern og Holland. Dette var jo også der bergenshumanistene studerte og hentet sine hageinspirasjoner fra, først med Gjeble Pederssøn (ca. 1490–1557) og siden med Henrik Høyer (1575–1616/17), biskop Anders Foss (1543–1607), Otto Sperling (1602–1681) og flere (Jørgensen 2007, Moe 2018). Det er slett ikke utenkelig at de fikk med seg spansk kjørvæl til kjøkkenhagene sine. Som vi har sett foran, var den i alle fall kjent i kongens hage i København på 1640-tallet, og Simon Paullis 'Flora danica' var tidlig kjent i Norge.

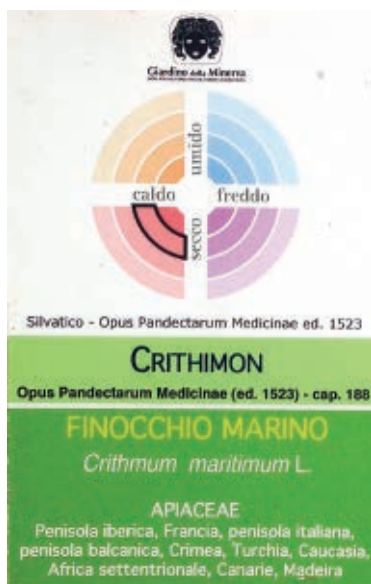
som ble laget for junker Karel van Sint-Omaars (1533–1569) i Moerkerke ved Brugge i Flandern i dagens Belgia. Dette storverket kan dateres til perioden 1564–1569, og er i dag bevart i Jagiellanska biblioteket i Krakow i Polen (Koning et al. 2008, Salvesen & Åsen 2016). Akvarellene av spansk kjørvæl viser flere karakteristiske trekk. Bladene og det vegetative med slirer og den kraftige roten er godt gjengitt, og fremfor alt er fruktene vist korrekt, mørke brune og lange, samlet i en fruktstand som er ganske tvert avskåret i toppen og som er sammensatt av flere mindre skjærmer.

Hvorfor spansk?

Hvor kom så det spanske navnemotivet fra? Den tidligste referansen vi har funnet i litteraturen er hos Gessner (1561), der han sier enkelte sier den er italiensk, andre kaller den "*Cerifolium Hispanicum*, *Spanisch Kürbel*", uten å gi noen forklaring på navnet. Sannsynligvis er det uttrykk som betyr at den er kommet utenfra, slik også navnet "*Welsch Kürbel*" (= "fransk kjørvæl") er tolket (se Hegi 1925). Tabernaemontanus (1588) skriver "... den sies å være brakt til Tyskland fra Spania",

Spansk kjørvel i norsk og nordisk historie

De eldste urtebøkene vi kjenner fra nordiske land er fra middelalderen, forfattet av Macer Floridus (Frisk 1949) og Henrik Harpestreng (Molbech 1826, Jørgensen 2012, se persongalleri s. 102). De finnes i flere versjoner, og bevarte fragmenter, bl.a. på gammelnorsk/-dansk, er funnet også i vårt land. De antas å være gjendiktninger av Salernoskolens læredikt om legekunst, *Regimen sanitatis*, trolig fra 900-tallet, og det antas at Harpestreng hadde sin legeutdanning fra et eller annet sted i Europa, kanskje fra Salerno (Jørgensen 2012). Bygningene der skolen holdt til (*Scuola medica salernitana*) eksisterer fortsatt i gamlebyen i Salerno. De er nylig (2001) restaurert, og hagen som hørte til (*Giardino della Minerva*), er bygget opp igjen etter de eldste bevarte restene. I hagen dyrkes legeplanter som etter lærediktet hørte til, arrangert etter humorsystemet slik dette er beskrevet av hagens grunnlegger, den italienske legen Matteo Silvatico (1285-1342) i hans verk 'Opus Pandectarum Medicinæ', også kjent som "Legefloeraen fra Salerno". Læren systematiserte legeurtene i fire hovedkategorier etter sin virkning, varmende, kjølende, uttørrende og bløtgjørende (løsende) og graderte virkningen i fire grader. I urtehagen er også plantene arrangert slik. Eksempelvis er sanktpeterskjerm (*Crithmum maritimum*) klassifisert som varmende og uttørrende av tredje grad (se figur nedenfor). Blant urtene i hagen er både anis og hagekjørvel tatt med, men spansk kjørvel mangler (se it.wikipedia.org/wiki/Giardino_della_Minerva og www.giardinodellaminerva.it/).

Sanktpeterskjerm (Crithmum maritimum) i Giardino della Minerva ved Scuola medica salernitana i Salerno (foto: Per Harald Salvesen 28. september 2014).

Både ut fra lærediktets arnested, innhold og ordlyd, virker det mer sannsynlig at *Myrrhis* er forvekslet med hagekjørvel, anis og myrra, som er omtalt flere versjoner av Macer floridus (Choulant 1832) og hos Harpestreng (DSL 2018). Det samme må sies om referanser til Christiern Pedersen (1533), Henrik Smid (1556, 1577) og "Gammel legebok fra Ulvik", slik dette kan leses hos flere nyere forfattere (se Reichborn-Kjennerud 1922, Lange 1999, Løjtant 2018). Plantenavn som *anis*, *aniss*, *mirre*, *myrra*, *kørfuel*, osv. nevnes som midler for ulike lidelser, men uten at plantenes utseende gis noen nærmere beskrivelse. Kurene som omtales, er mer eller mindre direkte avskrifter av eldre litteratur. Sannsynligvis dreier det seg om velkjente planter og droger: frukter av *Pimpinella anisum*, frukter, røtter og blad av *Anthriscus cerefolium* eller om den bibelske myrra, som er en gummi utvunnet fra *Commiphora*-arter.

Den første noenlunde sikre opplysning om spansk kjørvel i Norge finner vi ikke før på 1600-tallet. I arkivet etter Baroniet Rosendal er spansk kjørvel med blant frø som i 1667 ble kjøpt inn og sådd i hagen på Hatteberg gård, der Ludvig Rosenkrantz og Karen Movatt som nygifte flyttet inn. I regningen for frøene figurerer "2 lot Spansh Kjørvel sam" (dvs. 26,8 gram spansk kjørvel frø) for tilsammen 10 ß (Groschen, en gammel myntenhet). På baksiden av regningen er skrevet i en annen hånd: "Frøe af nogle faa planter som ebr(?) sat i Hattebergs Hafvue 1667 D Aprilij." (Rosendalsarkivet online, L. nr. 218, jfr. Dietze i Moe et al. 2000, Salvesen 2018). Hvorvidt spansk kjørvel slo til i hagen ved Baroniet

Blad nr. 128 med soleibov (*Caltha palustris*) og spansk kjørvel (*Myrrhis odorata*) i de Besche-herbariet (foto: Per Harald Salvesen, 17. september 2018).

er uvisst. Den er i alle fall ikke dokumentert der. I nyere tid er arten kjent som forvillet basert på spredte funn i Kvam, Jondal og Kvinnherad.

Det kan se ut som om spansk kjørvæl var en vanlig urt å plante i urtehagen. I Gartners 'Horticultura' som kom ut i Trondheim 1694, er det etter alle solemerker denne arten som skjuler seg bak navnet "Romerske Kiørvel" som Gartner nevner sammen med "Tydsk Kiørvel" i oppramsingen på s. 19 av urtene han sår direkte om våren. Tysk kjørvæl er i denne sammenhengen tolket som hagekjørvel (*Anthriscus cerefolium*) og den romerske som spansk kjørvæl (*Myrrhis odorata*) (Balvoll & Weisæth 1994). "Roomse kervel" er et gammelt navn på spansk kjørvæl i Nederland og Belgia, og er fortsatt det gjeldende navnet der (Dodoens 1644, Kays & Silva Dias 1995, Katzer 2000). Gartners navnebruk kan skrive seg fra at han en tid arbeidet i en hage for medisinalplanter i Leiden i Nederland (Balvoll 2009, Balvoll & Weisæth 1994). Hvor vanlig det har vært å dyrke spansk kjørvæl i Trøndelag på Gartners tid, er usikkert, men når Baade (1768) med henvisning til Linnaeus' beskrivelse av *Scandix odorata*, forteller at den finnes "hist og her" i byens hager, kan det synes som flere har fulgt Gartners eksempel.

Spansk kjørvæl er første gang dokumentert som plante i Norge, riktignok død, ved et eksemplar i herbariet etter apoteker de Besche i Bergen. Herbariet bærer årstallet 1719 og initialene "I. W. W. B." preget i gull på omslaget. Det inneholder omkring 380 ark, hvorav 280 har minst én presset plante limt opp og navnsatt (Moe 1998). På ark nr. 128 finnes et umiskjennelig eksemplar av *Myrrhis odorata*. Det er navnsatt i sirlig skrift etter datidens nomenklatur: "*Cerefolium hijspanicum* *Hispanish Körffel*", men det er usikkert om planten ble samlet i Norge. Initialene på herbariets omslag har skapt en del hodebry. Én tolkning – om enn ikke særlig trolig – kan være at de står for Johan (I.) og Besche (B.), og de to W'ene er kunstnerisk utfylling. En annen, mer sannsynlig mulighet, er at initialene står for apoteker Johann Wilhelm Weinmann fra Gardelegen i Mark Brandenburg. Han anla i 1723 en liten botanisk hage og fikk utgitt det berømte plansjeverket 'Phytanthoza Iconographica' i fire store bind (Weinmann 1737–1745). Omtalen av spansk kjørvæl i Weinmanns verk, volum 2 fra 1737, er lang og detaljert. Verket var kjent i Norge (Hammer 1794), og finnes i dag i Universitetsbiblioteket i Trondheim, dit det kom som del av arven etter Christopher Blix Hammer (1720–1804) til Det Kongelige Norske Videnskapsakademi (Gunnerusbiblioteket NTNU).

Johan Peter de Besche (1702–1746) reiste utenlands omkring 1719 og kan utmerket godt ha kontaktet Weinmann og skaffet seg herbariet i Tyskland da han var der som student, før han ble uteksaminert i København og returnerte til Bergen for å overta Svaneapoteket i 1731 (Moe 1988). Sønnen, Johan Carl de Besche (1737–1787), ble også apoteker, og har nok eid det samme herbariet. Han studerte et års tid hos Carl von Linné omkring 1760, men om det var ham som skaffet herbariet til Bergen, er mer tvilsomt. Weinmann var i alle fall død lenge før han reiste ut på sin "grand tour" (De Besche 1938, Opheim 1959, Moe 1998, Jørgensen 2007).

Fakta-boks I

Spansk kjørvel med unge frukter (t.v., foto: Per Arvid Åsen, se detaljer bilde s. 98) og moden frukt i Gamlehagen på Store Milde (t.h., foto: Per Harald Salvesen, 13. september 2018).

Kjennetegn: Spansk kjørvel (*Myrrhis odorata*) er en flerårig og kraftig 1,5–2 m høy urt med pelerot. Den hører til skjermplantefamilien (Apiaceae eller Umbelliferae) som kjennes på ledd-delte, hule stengler med margfylte ledd. Bladstilken er utvidet til en slire omkring leddet hvert blad utgår fra. Blomstene har fem kronblad, er oftest hvite og sitter i skjerm. Til familien hører vanlige grønnsaker og krydder (dill, gulrot, fennikel, karve, koriander, kvann, persille, selleri o.fl.), men også skumle giftplanter (giftkjeks, hundepersille og selsnepe).

Skjermplantene har det botanikere kaller nøtter: tørre frukter med hardt skall som ikke åpnes for å spre frøene. Hvert fruktemne deles i to deler (spaltefrukt) som løsner fra hverandre og blir hengende i en tynn stilk, slik at vinden eller et forbipasserende dyr kan spre dem. Frukten kan ha ribber, hår eller pigger som gjør dem fint tilpasset denne spredningen, hver art på sitt vis. Dette har botanikere benyttet til å karakterisere artene og slektene i familien, og apotekerne har brukt karakterene til å skille ekte vare fra forfalskninger. Variasjonen i den delen av familien som spansk kjørvel tilhører, er et godt eksempel.

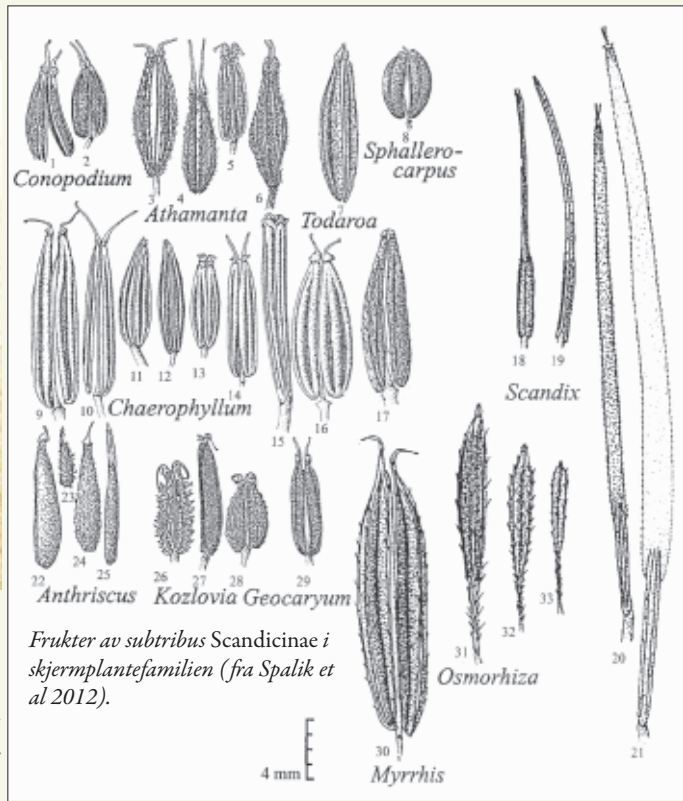
Mange arter ligner spansk kjørvel. På avstand er den lett å overse siden den opptrer omtrent som hundekjeks (*Anthriscus sylvestris*): på skrotemark, i veikanter, langs steingarder og i beiter som ligger brakk. Blomsterskjermen skiller seg imidlertid ut ved å være mindre og smalere, den er ikke så tydelig hvelvet og halvkuleformet som hos andre arter, men har lange, opprette stråler (stilker) med småskjerm i samme nivå, og ser derfor ut som de er avskåret i toppen. I frukt er spansk kjørvel ikke til å ta feil av: de 2–2,5 cm lange, brunsvarte og blanke fruktene er den alene om. I tillegg kommer den sterke og behagelige duften, som den har felles med anis (*Pimpinella anisum*).

Spansk kjørvel sprer seg med frø og kan bli tallrik, siden den er langlivet. Men den har ikke evnen til å danne store, sammenhengende bestander med utløpere, slik bl.a. skvallerkål gjør. Den kan derfor holdes i sjakk ved slått før fruktene er modne.

Fakta-boks II

En spaltefrukt av spansk kjørvel (*Myrrhis odorata*) fra Gamlehagen, Store Milde. Merk: hver delfrukt henger i en tynn stilk (foto: Per Harald Salvesen 2018).

Frukter av subtribus Scandicinae i skjermplantefamilien (fra Spalik et al 2012).

Utbredelse: viltvoksende i Europa, gjennom Pyrenéene og Alpene, de nordlige Appenninene i Italia og vestlige fjell i Kroatia, Bosnia-Hercegovina og Montenegro til N-Albania (Hultén & Fries 1986). I Nord- og Vest-Europa er den opprinnelig forvillet fra kultur, og er i spredning, bl.a. i Nord-Norge og på Island (Hultén 1971, Alm 2015, Arts-kart). Også lenger øst er arten opprinnelig forvillet (Shishkin 1950, Cannon 1968), den er nå så vanlig at den regnes som viltvoksende fra Ukraina og Estland østover gjennom Russland og Kaukasus. Den dyrkes i stor stil i Polen, og er naturalisert i Slovakia og Tsjekia.

Utbredelsen av spansk kjørvel i Europa (fra Hultén & Fries 1986).

Spansk kjørvel i Tusenårshagen, Botanisk hage i Kristiansand. Planten ble innsamlet i en hage som i følge Sagen (1986) kan dateres tilbake til 1820 på Øvre Sildnes i Risør, og spansk kjørvel er gammel i denne hagen (KRS2001.1004A, foto: Per Arvid Åsen, 4. juni 2007).

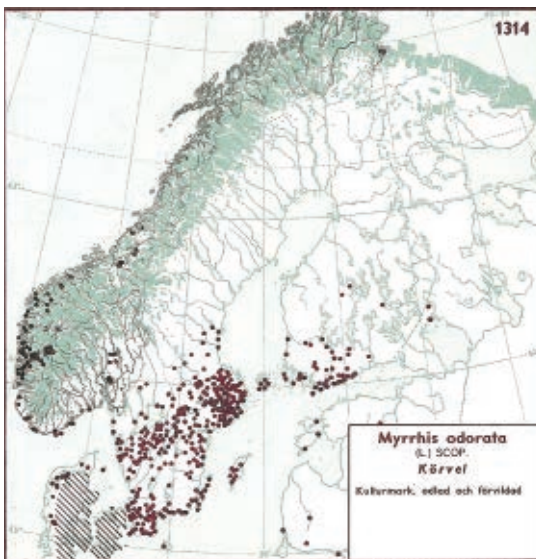
Spansk kjørvel i levende live

Påstander om funn av spansk kjørvel som viltvoksende i Norge før midten av 1700-tallet lar seg vanskelig verifisere. Den beretningen som vanligvis framholdes, skriver seg fra Otto Sperling. I en planteliste som etter tittelen skulle være tatt opp i nærheten av Trondheim av Georg Fuiren, og publisert i 'Cista medica Hafniensis' (Bartholin 1662), opptrer navnene *Sium odoratum* og *Cerefolium*. Alexis E. Lindblom og Ove Dahl (Lindblom 1838a, Dahl 1893) antar at plantelisten må skrive seg fra Otto Sperlings reiser i Norge i årene 1622–1638. Fuiren var etter det en vet, aldri selv i Norge (Jørgensen 2007). Dessuten kan mange av plantene i listen neppe være funnet ved Trondheim; kristtorn og hjortetunge må være funnet på (Sør-)Vestlandet. Lindblom og Dahl godtar imidlertid tolkningen av *Sium odoratum* som spansk kjørvel. Tolkningen er i følge Lindblom kommet fra prof. Georg Wahlenberg i Uppsala. Vi tillater oss likevel å tvile: plantenavnet er fra gammelt av vanlig brukt i urtebøker om Wasserpeterlein, dvs. mjølkerot (*Peucedanum palustre*). I denne litteraturen var nok Sperling ganske godt bevandret (Jørgensen 2007). For øvrig er plantenavnet *Cerefolium* nærmest et fellesnavn på alt tyskerne kaller 'Körbel' eller 'Körbelkraut', men Lindblom tolker det til *Scandix cerefolium* L. (1753) eller hagekjørvel (se Roskov & al. 2018).

Den kjente utbredelsen av spansk kjørvel i Skandinavia før 1971 (fra Hultén 1971).

Funn fra Norge er underrepresentert i kartet, derfor er kartet fra Fægri (1960) lagt over her, slik at konsentrasjonen av funn i Hordaland kommer tydeligere fram.

Fortsatt er det angitt få forekomster på Mørekysten, og i Telemark og Troms er det ikke registrert funn.

Det første funn av spansk kjørvel i Norge som med rimelighet kan ha vært viltvoksende (forvillet), omtales i en liste over planter samlet av Anton Rolandson Martin (1729–1786) publisert i 'Fauna Scandinavica' av Carl von Linné (Linnaeus 1761, se Fægri 1960). Han har funnet den på tørre steder (*in locis arenosis*) ved Bergen, der han oppholdt seg et års tid til i 1760 og ble godt kjent i omegnen (Jørgensen 2007). Habitatet kunne stemme med forholdene bak Domkirken, der arten tidlig var kjent, og det godtas av Fægri (1960) som relativt sikkert. Det stemmer også godt med utbredelsen i nyere tid: arten er fortsatt hyppigst å påtreffes i Hordaland. Mens dette funnet er nokså sikkert, trekker vi opplysningene i 'Flora norvegica' av biskop Gunnerus (1766, 1772) i tvil. Han oppgir *Scandix odorata* fra Norge med henvisning til Linné, i det han forteller at den kalles "Vill-kjørvel" på norsk og påstår at Linné sier den finnes i våre fjell (Jørgensen et al. 2016). Spansk kjørvel er ikke belagt i Gunnerus' herbarium (Krovoll & Nettelblatt 1985), og hvor Gunnerus har sine opplysninger fra, er ikke kjent. I skrifter fra Linnés hånd som vi har undersøkt, gjentar han at planten finnes i fjellene i Auvergne, som jo er i Frankrike (Linnaeus 1737, 1748, 1753). Bortsett fra henvisningen til Martins funn ved Bergen, nevner ikke Linné arten fra Norge i det hele tatt. Gunnerus' opplysning må derfor trekkes i tvil.

Kjent utbredelse av spansk kjørvel i Norge i dag. Siden 1971 er flere funn kommet til på Østlandet, i Telemark og på Møre. Den er også registrert i Troms (fra Artskart 2018).

De første forekomster på Vestlandet registreres altså ved Bergen, men bildet fylles snart ut til å gjelde større områder. Peter Nøvig fant i juli 1899 spansk kjørvæl på Hjeltnes i Ulvik og har notert på herbariearket: "...*antagelig indført i forrige Aarb. af Christoffer Hjeltnes, men nu forvildet i stor Mængde; har tildels fortrængt næsten al anden vegetation*". Den ser altså ut til å ha vært der før år 1800. Jens Andreas Krogh (1740–1793) beretter at spansk kjørvæl "*haves i endeel Hauger*" i Nordfjord (Krogh 1813). Plantelisten hans ble tatt opp mens han var prost i Nordfjord i årene 1777–80, men først utgitt i 1813, lenge etter hans død (Jørgensen 2007). Mathias Numsen Blytt (1836) fant så spansk kjørvæl på Selbjørn i Austevoll under et kort opphold der med kystbåten og noterte at den var "*virkelig vildtvoxende*". Et interessant belegg finnes i herbariet etter Ivar Aasen "*af vildt voxende Planter, som ere fundne i Skodje og Ørskougs Sogne*". Plantene ble samlet i årene 1837–1839 mens Aasen var huslærer hos kaptein Ludvig Daae på Solnør i Skodje ved Ålesund (Vevle 1997). Vi noterer at spansk kjørvæl ikke nevnes av presten Hans Strøm i hans beskrivelse av Sunnmøre (Strøm 1762, 1769). I 1869 samlet Axel Blytt spansk kjørvæl i Eivindvik som "*Ukrudt i Præstegaardens have*" (Artskart). Alexis E. Lindblom (1838b) opplyser fra sin Norgesreise i 1837 at hans reisefølge, "*Kandidat Areschoug*" fortalte at spansk kjørvæl skulle vokse i engene ved Molde. Kandidaten var John Erhard Areschoug (1811–1887) kjent for å ha utforsket alge- og mosefloraen på Vestlandet. Han reiste i 1837 opp Gudbrandsdalen og gikk over fjellet til Kristiansund og Molde, der han møtte Lindblom (Hofberg et al. 1906, Jørgensen 2007). Da de to undersøkte de anviste forekomstene, var engene slått, så de gjentant ikke spansk kjørvæl. Først på 1960-tallet ble den dokumentert ved herbariebelegg fra Molde (Artskart).

Spansk kjørvæl dukker også tidlig opp på Østlandet, først ved Oslo, der den botanikkinteresserte legen Wilhelm Boeck (1808–1875) samlet den ved Bogstad i Bærum i 1829 (Hb. O). Schübeler (1850) nevner den som tilfeldig forvillet "*ved Christiania*" på samme måte som "*paa flere steder i Bergens Stift*". Axel Blytt gir siden med støtte i sin fars opptegnelser en mer fyldig oversikt over kunnskapen (i Blytt 1886, Blytt & Blytt 1876): "*Ved Christiania paa nogle Steder forvildet; i Christianssands og Bergens Stifters langs Kysten h. o. h., om ei oprindelig vildtvoxende, saa dog fuldstændig naturaliseret paa Enge, saasom ved Nes pr. Tvedestrand (Collett), Grimstad forvildet (if. Træen), Christianssand flerstedes (Moe), i Findaas (C. Sommerfelt), ved Augestad og Eide i Jondal i Strandebarne (Wulfsberg), paa Selbø (Blytt), i Fane (Meinich), ved Bergen (Wulfsberg), ved Evindvik (!), i Ørskog if. Aasen) og ved Molde 62° 44' (Prof. Areschoug if. Lindblom).*" På et udatert herbarieark i Osloherbariet (O) av spansk kjørvæl fra Selje i Stad kommune, skriver Ove Dahl: "*Selje prestegaard forvildet*". Dahl var på Selje i august 1894, 1895 og i juli 1897 (Hb. BG og O; Solfrid Hjelmtveit pers. komm.). Han samlet planter ved prestegården i 1894 og 1895, og hans funn av spansk kjørvæl må kunne dateres til disse årene.

Spansk kjørvæl synes ikke å ha vært mye dyrket på 1800-tallet når den oppdages og samles av botanikere som antatt forvillet. Blader og stengler (*Herba cerefolii*) var på denne tid enda oppført som apotekervare (officinell droge) i den svenske farmako-

Akvarell av 'Spansk Kerfwel' i Olof Rudbecks trädgård i Uppsala 1648 (fra 'Blomboken', Martinsson & Ryman 2008).

peen (Hoch 1878), men lite brukt. Den nevnes blant kjøkkenvekster i Norge av Schübeler (1888, se også Schübeler 1850, 1862), men det synes som den allerede har hatt sin storhetstid i hagene, og er mer eller mindre gått av moten: "I Findaas Prestegjeld, paa Vestkysten (59° 45'), er den meget almindelig og saa frodig, at den næsten naar Mandshøide. Det vides ikke, at den nogensinde har været dyrket, hverken paa Prestegaarden eller andetsteds i Nærheden: og dog kan der ikke være nogen Tvivl om, at den paa en eller anden Maade er forvildet. Paa samme Maade findes den ogsaa paa flere Steder i det sydlige Sverige. I Norge dyrkes den vel hist og her som Kjøkkenvæxt, men dette er dog ikke almindeligt." I Sverige nevnes spansk kjørvel første gang i 1658 i Olof Rudbecks katalog for urtehagen i Uppsala (Martinsson & Ryman 2008), og der finnes en vakker og naturtro akvarell av "Spansk Kerfwel" (*Myrrhis cicutaria odorata* / *Cerfolium hispanicum*) som ikke er til å ta feil av. Det kan synes som arten var vanlig dyrket på 1700-tallet i Sverige. Linné fører "Spansk-kyrfvell" blant vanlige kjøkkenurter (*Herba vulgares*): den "finnes overalt i grønnssakhagene, skriver han (Linnaeus 1748). I Finland ble dyrking av spansk kjørvel sterkt anbefalt i daværende svensk Finland på samme tid (Fröberg 2010). I dag står arten igjen som kulturrelikt ved eldre bebyggelse (Martinsson & Ryman 2008), og dyrkes ikke. En tilsvarende utvikling kan synes å ha foregått i Danmark. Lange (1864) finner således arten "Omkring Haver, Byer o. a. beboede Steder, sporadisk i alle Provindser, (formodenlig forvildet fra en tidligere Tids Havekultur, skjøndt den nu ikke længere dyrkes)". Løjtnant (2018) finner i vår tid at "På Øerne [Sjælland, Fyn osv.] og i Øst-Jylland... ..er arten halvsjelden, og i det øvrige Jylland er den sjelden eller helt manglende. Sødskærm forekommer ved alle typer af gammel bebyggelse,

Spansk kjørvel i blomst med unge frukter på gravplassen ved Borgakirkja på Vest-Island. Dette er det eldste kirkestedet på Island, der det antakelig har stått en kirke siden år 1003 (foto: Per Arvid Åsen 3. juli 2009. Utsnitt av bildet også vist s. 92).

særligt ved hovedgårde og nær landsbyer, hvor den ofte danner store bestande som f.eks. ved hovedgården Rugård på Fyn og Holsteinborg på Sjælland".

Spansk kjørvel finnes i Norge oftest i gamle hager ved eldre bebyggelse, der den ofte kan knyttes til herregårdsanlegg, prestegårder eller embedsmannsgårder. Fra gammelt av er den særlig utbredt i Hordaland og omkring Oslofjorden, og har en kystnær utbredelse (Fægri 1960). Den er ofte antatt å ha vært innført og dyrket av munkene i middelalderen (Skard 1963, Frøberg 2010). Det nevnes riktignok en '*Cereifolium*' i hageplanen for klosteret i St. Gallen i Sveits (Moe 2018), og det kunne være nærliggende å tro at man tok i bruk spansk kjørvel, som jo forekommer naturlig i Alpene. Men dette finnes det ingen dokumentasjon for, og navnet tolkes som hagekjørvel (*Anthriscus cerefolium*). Selv om spansk kjørvel greier seg bedre her nord enn hagekjørvel, er det i dag lite som tyder på tilknytning til tidligere klostereiendommer eller kirkegods (Fægri 1987), og den regnes ikke blant klosterplantene (Åsen 2015).

Likevel er det ikke mulig å avskrive den helt som middelalderlig. Den viser i alle fall i Hordaland en tilknytning til gårdstun som tidligere lå under Halsnøy kloster, der den ser ut til å ha spredt seg ut fra hagene lokalt på samme måte som andre hardføre stauder (Heggland 1975). Også i Bergen finnes planten ved tidligere klostereiendom-

*Spansk kjørvel i
frukt sammen med
martagonlilje i
Gamlehagen, Store
Milde (foto: Per
Harald Salvesen
13. september
2018).*

mer ved Domkirken og på Store Milde (Moe 2018). Bare sjelden er det bevart tradisjon om bruken, men lokalkavnet "søtekrydd" (se tabell s. 112) tyder på tidligere bruk som søtningsmiddel og snop (Høeg 1974). Det at den dukker opp nærmest "ut av det blå" hos humanistene på 1500- og 1600-tallet, kan tyde på en senere introduksjon med urtekremmere og apotekere. Den har tydeligvis vært kjent av urtekremmerne svært tidlig, og trolig også i folkelig bruk før dette for sin påfallende og behagelige aroma. I tidlige urtebøker skjuler den seg i en sky av gammel binding til de klassiske skriftene og uklarhet om hvordan de mange skjermplantene skulle sorteres og skilles fra hverandre. Det er derfor godt mulig at arten har vært brukt i lange tider før bl.a. Conrad Gessner skiller den tydelig fra andre arter på midten av 1500-tallet.

Sannsynligvis er tilsvarende forhold også bakgrunnen for at den ikke beskrives før den "oppdages" som til synelatende viltvoksende – og antas å være en levning fra en tidligere hagekultur, som man ikke har registrert og beskrevet. Vi vil tro den kom inn

med urtekremmere og handelsfolk, kanskje allerede før det ble opprettet apoteker i landet mot slutten av 1500-tallet. Muligens har den også vært i bruk som kjøkkenurt i "kålhagene" i byene, slik opplysningen hos Paulli (1648) om de mange "*Huussraadige Quinder*" som bruker den i kjøkkenet, og kanskje også til mer intime formål som urin- og mensdrivende urt. Den har i alle fall, slik vi har sett ovenfor, en historie som kjøkkenvekst i vårt land, og frø av den ble avertert allerede i den eldste "Pris-Courant" vi kjenner i vårt land, fra Johan Olsens frøhandel i Christiania i 1834/35 (Skard 1963, s. 137). Når presteskap ("potetprester") og embedsverk i arbeidet med å fornye hagebruket, og spesielt med å innføre kjøkkenhager ved gårdene utenfor byene på 1700-tallet (Skard 1963), er arten blitt videre spredt. Først etter som den fant veien over hagegjerdene, og botanikere begynte å interessere seg for den utover på 1800-tallet, ble arten oppdaget og dokumentert. Hvor lenge spansk kjørvæl har vært dyrket her i landet før dette, er derfor uvisst, den kan ha vært her siden 1500-tallet.

Spansk kjørvæl har i andre land vært høstet og dyrket som førvekst til storfe, spesielt til kalver (Hegi 1925, Pérez 2003), men dette er ikke dokumentert i vårt land. Arten har også vært brukt i veterinærmedisinen, og er notert som en "gammel veterinærurt" av Nordhagen (1940). Muligens kan det være en sammenheng mellom en slik bruk og det at den er påfallende tallrik i gamle, brakklagte beiter og åkre enkelte steder, som på Teigland i Hålandsdalen der den sammen med skvallerkål (*Aegopodium podagraria*), mjødur (*Filipendula ulmaria*) og kvitbladtistel (*Cirsium heterophyllum*) danner frodige enger i tidligere beiter (referat fra Norsk botanisk forening, ekskursjon 9.10.2011). På samme måte som hundekjeks og andre arter knyttet til slike habitater, kan den spre seg raskt på fuktige steder med god jord, og er særlig i indre strøk på Østlandet regnet for å utgjøre en trussel mot sjeldne arter knyttet til gamle beiter, enger og slåttemarken som nå er i gjengroing (Elven et al. 2018). Nordpå er arten i spredning, og i Troms oppfattet som en "pest-art" (Alm 2015).

I senere år har spansk kjørvæl opplevd ny popularitet som søtsak og er regnet for et spennende innslag i det nye skandinaviske kjøkken der man tar i bruk råvarer fra naturen og nærområdene (Barstow 2014, Ravindran 2017). Ikke minst har den fått ry som utmerket til snaps og likør (Løjtnant 2018). Kanskje kan en løsning på de problemene Miljødirektoratet advarer mot, være å ta arten i bruk. Foruten å sanke unge blad til suppe, slik mange ennå gjør med karve, knaskes de unge fruktene som snop (Barstow 2014). Vi ville tro at det kan være en god idé å forsøke grønne frukter til likør og snaps. Spansk kjørvæl har ord på seg for å være den viktigste ingrediensen i den berømte Chartreuse-likøren – til tross for at oppskriften, som skal inneholde 130 ulike urter fra Alpene – har vært holdt strengt hemmelig av munkene ved Grande Chartreuse-klosteret nær Grenoble i Sveits siden 1700-tallet (www.chartreuse.fr).

Takk!

En spesiell takk går til Tor Jan Ropeid for assistanse med oversettelse og tolkning av klassiske tekster på gresk og latin. Vi takker også for god hjelp med klassiske verker i original hos Hagströmerbiblioteket i Stockholm.

Persongalleri

Georgius Aemelius (1517–1569; Georg Oemler) var teolog, dikter og botaniker født i Mansfeld og studerte teologi i Wittenberg fra 1532. Han ble venn med Phillip Melanchton (1497–1560) og en av hans medstudenter var Valerius Cordus (1515–1544), som fikk ham interessert i botanikk. Aemelius samlet ivrig sjeldne planter som han brakte i kultur, og gjorde dem kjent for bl.a. Gessner og andre botanikere. I sin karriere fulgte han Luthers lære; han ble i 1537 magister og var 1540–1553 rektor ved latinskolen i Siegen, før han ble prost (superintendent) i Stolberg i Harz (Jessen & Bertheau 1875, Kirchner 1953).

Valerius Cordus (1515–1544) begynte sine studier i botanikk og farmasi hjemme i Erfurt med sin far som lærer, bare tolv år gammel. Samtidig, i 1527, ble han tatt opp ved universitetet i Marburg, der han tok baccalaureus-grad i 1531. Han flyttet så til Leipzig og fortsatte studiene samtidig som han arbeidet i apoteket til sin onkel Johannes (Joachim) Ralla. I 1539 dro han til Wittenberg der han studerte medisin og samtidig foreleste for studentene. Forelesningene var basert på Dioskorides' 'De materia medica' med kommentarer basert på hans egne observasjoner, og de ble svært populære. Fra 1542 reiste han flere ganger til Italia og botaniserte, og rakk å forfatte en imponerende farmakopé, der han sammenstilte oppskrifter og erfaringer fra sin tid som apotekerlærling i Leipzig. Cordus døde etter en strabasios botanisk ekskursjon i Italia, der han skadet seg og pådro seg malaria. Hans skrifter ble publisert etter hans død, de botaniske ble redigert av Gessner og kom ut i 1561 (Sprague & Sprague 1939).

Pieter Coudenberg (1517–1599; Peeter van Coudenberghe, Petrus Codenbergius) apoteker og plantekyndig i Antwerpen. Utenfor bymuren, i Borgerhout, anla han i 1548 en stor urtehage. Den ble viden berømt for sine mange eksotiske vekster, og regnes som den første botaniske hagen i Vest-Europa. Omkring 1570 var den på sitt ypperste, med mer enn 600 arter. Under den spanske beleiringen av byen i 1584–85, ble hagen ødelagt og Coudenberg måtte flykte fra landet (Morren 1866). Han rakk aldri å gi ut noen plantekatalog fra hagen, men utarbeidet sammen med Lobelius en revidert utgave av Cordus farmakopé (Cordus 1568; www.museumplantinmoretus.be).

Pedanius Dioskorides (ca. år 20–ca. 90) gresk lege fra Kilikia (Lilleasia), militærlege under keiserne Claudius (10–54) og Nero (37–68). Han tjenestegjorde i den romerske hæren og kom mye rundt i middelhavsområdet, der han samlet kunnskaper om planter og dyr og deres bruk som medisin. Hovedverket hans er 'De materia medica' som består av fem bøker og kom ut omkring år 65. Det danner grunnlaget for middelalderens farmakologi. Han nedtegnet detaljerte opplysninger om ca. 600 planter, deres bygning, voksested og anvendelse. De eldste eksemplarene er fra 500-tallet, bl.a. en berømt illustrert avskrift fra 512, som nå finnes i Wien ('Dioscorides Constantinopolitanus' / 'Vienna Dioscorides'). Et annet avskrift med praktfulle plantebilder, er fra før år 600 og bevart i Napoli ('Dioscorides neapolitanus' / 'Erbario greco'). Det er vanskelig å avgjøre hvor mye av verket som er Dioskorides' egne observasjoner fordi mange bøker fra antikken med liknende innhold trolig er gått tapt, men færre enn ¼ av artene gjenfinnes eksempelvis hos Hippokrates fra Kos. Illustrasjonene er dessuten lagt til i ettertid, og det er usikkert om de viser plantene Dioskorides hadde for hånden (Wikipedia, <https://folk.uio.no/klaus/dioskori.htm>).

Rembert Dodoens (Dodonaeus, født Rembert van Joenckema, 1517–1585) var en flamsk lege og botaniker født i Mechelen mellom Antwerpen og Brussel, hovedstaden i daværende spansk Nederland. Etter skolen i Mechelen ble Dodoens tatt opp ved Universitetet i Leuven

bare 13 år gammel. Han studerte medisin, cosmografi og geografi og tok licensiatgrad i medisin i 1535, før han la ut på reise. Han besøkte Italia, Tyskland og Frankrike, foruten Basel i Sveits, der han var i fire år, før han returnerte i 1546 og ble bylege i hjembyen. Han fikk senere tjeneste som hofflege hos keiser Maximilian II i Wien og hans etterfølger Rudolph II fram til i 1578, og ble endelig i 1582 utnevnt til professor i medisin ved Universitetet i Leiden. Det er antatt at Dodoens var sentral i utarbeidelsen av verket 'Libri picturati' (www.museumplantinmoretus.be).

Georg Dionysius Ehret (1708–1770) var botaniker og entomolog, og er best kjent for sine botaniske illustrasjoner. Han ble født i Tyskland, og begynte sin karriere som gartnerlærling i Heidelberg, men begynte snart som botanisk tegner, først hos Georg Clifffort i Hartekamp ved Haarlem, der han illustrerte for Carl von Linnés verk 'Hortus cliffortianus' i 1735–1736. Snart ble han engasjert av Wilhelm Weinmann, og til tross for grov utnyttelse av hans talent, fullførte Ehret omkring 500 plansjer for Weinmann før han flyttet til England. Her portretterte han mange av de nye plantene som ble tatt i kultur fra koloniene i berømte plansjeverk.

Petro Figulo (1526–1592; Peter Hafner) var selvlært *chirurg og lithotomist*, det vi ville kalle bartskjærer, i Zürich. Fra 1588 etterfulgte han sin avdøde svigerfar som stadskirurg i byen. Han var bl.a. følgesvenn med Gessner på tur i Alpene i 1555, der de besteg en av toppene i Pilatus-fjellkjeden ved Luzern i Sveits (Springer & Kinzelbach 2008, Müller 2009).

Conrad Gessner (1516–1565; Conrad Gesner, Konrad Geßner) botaniker, lege, zoolog og lingvist født i Zürich, der han også begynte sine studier. I 1532–33 leste han klassisk latin ved universitetene i Strasbourg og Bourges, og flyttet til Strasbourg da hans far, Ursus Gessner ble drept i kamper mellom katolikker og protestanter. Han studerte bl.a. hebraisk der til religiøse uroligheter i 1535 drev ham tilbake til Zürich. Året etter flyttet han til Basel og fortsatte sine studier. Snart ble han utnevnt til professor i gresk ved det nyopprettede akademiet i Lausanne, og her kastet han seg over naturvitenskapelige undersøkelser, deriblant innen botanikk. 25 år gammel avla han medisinsk doktorgrad i Montpellier, og bosatte seg i Zürich, der han praktiserte som lege og samtidig foreleste ved Universitetet og fra 1554 var bylege. Ved siden av legepraksis arbeidet han med vitenskapelige manuskripter, og fikk i disse årene utgitt en rekke verker innen språkvitenskap, zoologi, paleontologi og botanikk, som ble banebrytende ved sine detaljerte og presise beskrivelser og illustrasjoner. Gessner er kjent for sin kjærlighet til fjellet, og i tillegg til vitenskapelige verk utga han entusiastiske reisebeskrivelser fra noen av sine mange fjellturer, der han skildrer sine opplevelser i Alpene vakre og storslagne landskap. Sine siste ti år arbeidet Gessner på et botanisk storverk, 'Opera botanica' (også kjent som 'Historia plantarum'), men døde før det ble ferdig, bare 50 år gammel. Hans manuskript med omkring 1500 vakre, detaljerte og fargelagte plansjer ble først etter flere eierskifter utgitt i kopi og bruddstykker i Nürnberg (Schmidel & Trew 1754). Så sent som på 1900-tallet ble originalene gjenfunnet i Universitetsbiblioteket i Erlangen, og er nå endelig scannet og gjort tilgjengelige i sin opprinnelige form (H62/MS 2386[1] & H62/MS 2386[2]; <https://ub.fau.de/bibliothekensammlungen/digitalesammlungen/>). Nylig er også et tredje, hittil nærmest ukjent bind av Gessners manuskript gjenfunnet ved Universitetsbiblioteket i Tartu, Estland (Leu 2016; Fueter 1964).

Henrik Harpestreng (Henricus Dacus, ca. 1164–1244) var en dansk middelalderlege. Lite er dokumentert om hans liv, bortsett fra at han ved sin død 2. april 1244 er omtalt som *medicus et canonicus* i Roskilde og lege hos Kong Erik (antakelig Erik 4. Plovpenning). Han er antatt å være identisk med Henricus Dacus, forfatter av to legeverker på latin, som er

sterkt influert av Salernoskolens lære. Han har også skrevet en urtebok på dansk, som er et referanseverk der planter og noen mineraler er behandlet i alfabetisk rekkefølge. Det er tydelig influert av Constantinus africanus' verk 'De gradibus liber' fra omkring 1050 og Macer Floridus' 'De viribus Herbarum' fra omkring 1100 (Jørgensen 2012). Også i Norge er avskrifter i fragmenter funnet, bl.a. 'Legebok fra Ulvik' (ukjent forfatter 1574/1626, se Reichborn-Kjennerud 1922).

Matthæus Lobelius (Mathias de l'Obel, Mathias de Lobel, 1538–1616) var en flamsk lege og botaniker født i Lille, nå i Frankrike. Lite er kjent om ham i hans første år, men som sekstenåring var han allerede en skolert botaniker. I årene 1551–1564 studerte han og reiste bl.a. i Italia, før han tok opp medisinstudier i Leuven (Nederland) og Montpellier i Frankrike. I Montpellier var han elev hos Guillaume Rondolet og etter dennes død, arvet Lobelius hans manuskripter. Han brukte mye tid på botaniske ekskursjoner i Languedoc-regionen fra Montpellier, også etter at han tok sin doktorgrad i 1565. Fra 1567 praktiserte han som lege i Nederlandene og England. Det er mulig Lobelius hadde en hånd med i arbeidet med 'Libri Picturati' (Koning et al. 2008).

Macer Floridus antas å være samme person som Odo Magdunensis (= Odo von Meung, også kjent under navnet Aemilius Macer). Han forfattet omkring år 1100 verket 'De viribus herbarum', et læredikt om legeurter. Diktet er opprinnelig skrevet på latin i hexameterform og var ment å memoreres. Det oppsto antakelig en gang på 900-tallet, og siden det nevner arter som *Angelica* (kvann), har det vært spekulert i om det hadde en skandinavisk forfatter. (Jørgensen 2012). Diktet var i middelalderens Mellom-Europa et medisinsk standardverk, som ble memorert og som klostrerne fulgte. Harpestrings urtebok er en oversettelse i prosaform av dette lærediktet.

Pietro Andrea Gregorio Matthiolus (Matthioli, 1501–1577) lege og naturhistoriker født i Siena. Han avla en medisinsk grad ved Universitetet i Padua i 1523, og virket siden som lege i Siena, Roma, Trento og Gorizia. Han ble utnevnt som lege for erkehertug Ferdinand II av Østerrike i Praha og Innsbruck og for keiser Maximilian II i Wien. Matthiolus var en stridbar mann og tålte ikke rivaler eller kritikk. Den som våget seg på slikt, ble skarpt irettesatt. Enkelte, som Anguillara og Gessner ble også forfulgt og stilt for inkvisisjonen. Dette førte til at Matthiolus' tolkning av Dioskorides 'De materia medica' og andre sentrale verker ble gjeldende, spesielt i Nord-Europa.

Georg Öllinger (1487–1557) apoteker og kjøpmann i Nürnberg og ivrig plantesamler. Allerede i 1520 anlegger han hage der han dyrker medisinvekster og eksotiske, sjeldne planter (Butts & Hendrix 2001, Vierhaus 2007). I 1553 publiserer han verket 'Magnarum medicinarum partium herbariarum et zoographiarum imagines' med akvareller av planter han har i hagen. Gessner omtaler ham som sin venn, og gir ham (og hans sønn) æren for de mange vakre figurene i 'De hortic germaniarum' (Gessner 1561).

Simon Paulli (1603–1680) var anatom og botaniker født i Rostock. Faren, Heinrich Paulli, var livlege for enkedronning Sofie på Falster, og dermed vokste Simon opp i Danmark. Etter farens død 1610 gikk han på skole og studerte i Rostock, og dro på reiser til bl.a. Holland og Frankrike. Han tok doktorgrad i Wittenberg i 1630, og praktiserte noen år i Lübeck før han overtok et professorat i Rostock. I 1639 lyktes han å få et professorat i botanikk, anatomi og kirurgi ved Københavns Universitet. Han ble så i 1649 gitt et kanonikat som prost og ble kort etter utnevnt til hofflege hos Frederik III av Danmark og siden livlege for Christian V. Interessen for botanikk beholdt han og offentliggjorde 1648 den første 'Flora danica'. Han etterlot seg et verdifullt herbarium.

Petrus Pena (Pierre, før 1538–1600/05) var en fransk lege og botaniker. Han er lite kjent, men var studie- og ekskursjonskamerat med Matthias L'Obel, som han publiserte verket 'Stirpium Adversaria nova' sammen med i London (Pena & Lobelius 1571). Han var lege hos Henri III av Frankrike.

Plinius d.e. (Gaius Plinius Secundus, 23–79) var romersk forfatter, naturforsker, fysiker og i tillegg også militær kommandant og admiral. Han tilbrakte det meste av sin tid med å studere og forske, undersøkte natur- og geografiske fenomener, og skrev det encyklopediske verket 'Naturalis historia', som ble forbilde for tilsvarende senere verker. Flere av verkene hans er gått tapt for ettertiden, men Naturalis Historia er et av de største enkeltverk som har overlevd fra Romerriket og til i dag. Det dekker feltene botanikk, zoologi, astronomi, geologi og mineralogi i 10 bind, som hvert er delt i flere bøker. Bind IV–VII (bok 12–27) handler om botanikk, jordbruk, hagebruk og medisin. Plinius samler og skriver av en lang rekke kilder, og en viktig kilde var Theofrastos (ca. 372–287 f.Kr.), gresk vitenskapsmann og filosof, som regnes for grunnlegger av botanikken som vitenskap.

Rurpodius, lege og populær bartsjærer ("chirurgus insignis") i Frankfurt am Main. Hans fulle navn er ikke kjent, men han har øyensynlig levert materiale til mange planter i Gessners arbeid med 'De hortic germaniae' (Gessner 1561).

Jacob Wilhelm Weinmann (1683–1741) var en tysk apoteker fra Regensburg. Han gikk i lære og arbeidet som assistent ved flere apoteker før han i 1712 kjøpte et forfallent apotek, som han på kort tid fikk orden på. Under pestepidemien i 1713 fikk apoteket status som sykehusapotek, og Weinmann slo seg opp til en sentral skikkelse i byen. Ved siden av apotekdriften vant han vitenskapelig anerkjennelse for sine små botaniske skrifter om bl.a. selsnepe, aloë, kaffeplanten og tulipantreet. Han opparbeidet en større plantesamling og anla en botanisk hage for medisinplanter, på det meste omfattet samlingen i 1722 over 9000 planter. Ved hjelp av dyktige illustratører, gravører og tekstforfattere, fikk han utarbeidet plansjeverket 'Phytanthoza iconographia' i fire bind. Verket vakte berettiget oppsikt siden det benyttet en ny trykketeknikk som ga uovertrufne detaljer i fargeplansjene (www.johann-wilhelm-weinmann.com; Pongratz 1963).

Referanser

- Alm, T. 2015. – Pestplanter i Nord-Norge: spansk kjørvel (*Myrrhis odorata*). – *Polarflokken* 37 (2): 129–132.
- Anderson, T. 2004. – Dental treatment in Medieval England. – *British Dental J.* 197(7): 419–425.
- Baade, P.D. 1768. – Trondhiemske have-planter. – *D. Kgl. Vidensk. Selsk. Skr.* 4. Deel, s. 372–416.
- Balvoll, G. 2009. – Christian Gartner. – *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 11. desember 2018 fra https://nbl.snl.no/Christian_Gartner.
- & Weisæth, G. 1994 – se Gartner 1694.
- Barstow, S. 2014. – Spansk kjørvel – svartelistet søtsak. – *Sopp og nyttevekster*. 3(2014): 23–25.
- Bartholin, T. 1662. – Index plantarum indigenarum quas in itinere suo observavit D. Georgius Fuiiren. Plantarum quæ circa Nidarosiam reperiuntur, Nomina. s. 178–179, 280–284 in *Cista medica*. – Hafniae.
- Berendes, J. (ed.) 1902. – *Des Pedianos Dioskurides aus Anazarbos: Arzneimittellehre*. In fünf

- Büchern. – Übersetzt und mit Erklärungen versehen von Prof. Dr. J. Berendes, Stuttgart, Verlag von Ferdinand Enke, 572 s. (books.google.no).
- Blangstrup, C. (red.) 1924. – *Salmonsens Konversationsleksikon* – 2. udg., bd. 18, s. 993 (<http://runeberg.org/salmonsens/2/18/1043.html>)
- Bloch, E. 2001. – Hemlock Poisoning and the Death of Socrates: Did Plato Tell the Truth? – *J. Int. Plato Soc.* (<http://www3.nd.edu/~plato/bloch.htm>).
- Blytt, A. 1886. – Nye bidrag til kundskaben om karplanternes udbredelse i Norge. – *Forh. Vidensk.-selsk. Christiania*. No. 7.
- Blytt, M. N. 1836. – Indberetning om en botanisk Reise, i Sommeren 1833. – *Mag. Naturv.* 12 (Anden Rækkes 2det Binds 1ste Hefte): 1–76.
- & Blytt A. 1876. – *Norges flora*. – Bd. 3, Christiania.
- Bostock, J. & Riley, H.T. 1855. – *The Natural History by Pliny the Elder*. – London. Taylor and Francis (<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi0978.phi001.perseus-eng1:24.97>)
- Butts, B. & Hendrix, L. 2001. – *Painting on light*. – The J. Paul Getty Museum in collaboration with The Saint Louis Art Museum, Los Angeles, 330 s.
- Cannon, J.F.M. 1968. – 15. Myrrhis (Mill.). – s. 327 i: Tutin, T.G., Heywood, V.H., Burges, N.A., Moore, D.M., Valentine, D.H., Walters, S.M. & Webb, D.A. – *Flora europaea*, Vol. 2. Rosaceae to Umbelliferae. – Cambridge.
- Choulant, L. 1832. – *Macer floridus de viribus herbarum...* – Leopold Vossi, Lipsiae, 220 s.
- Conolly, A. 1994. – Castles and Abbeys in Wales: Refugia for 'Mediaeval' Medicinal Plants. – *Bot. J. Scotland* 46(4): 628–636.
- Cordus, V. 1546. – *Dispensatorium*, hoc est Pharmacorum. – Lugduni 1559.
- 1568. – *Valerii Cordi dispensatorium*, sive pharmacorum conficiendorum... – Leiden, Ioannis Maire, 1627, 661 s., Index.
- Crackles, F.E. 1986. – Medieval gardens in Hull: Archaeological evidence. – *Garden History* 14 (1): 1–5.
- Dahl, O. 1893. – Biskop Gunnerus' virksomhed fornemmelig som botaniker tilligemed en oversigt over botanikens tilstand i Danmark og Norge indtil hans død. – *D. Kgl. Norske Vidensk. Selsk. Skr.* 1892: 102–140.
- De Besche, A. 1938. – *Slekten de Besche i Norge*. – Trykt som manuskript, Oslo (www.nb.no).
- De Wit, H.C.D. 1982. – *Ontwikkelingsgeschiedenis van de biologie*. – Deel 1, Centrum voor Landbouwpublikaties en Landbouwdocumentatie, Wageningen (<http://edepot.wur.nl/273921>)
- Dioskorides, P. – *De materia medica*. – *Erbario greco år 487–580*; Gresk illustrert versjon av Dioskorides verk som opprinnelig ble skrevet omkring år 65 (plantillustrations.org)
- Dobravalskyté, D., Venskutonis, P.R., Zebib, B., Merah, O. & Talou, T. 2013a. – Essential oil composition of Myrrhis odorata (L.) Scop. leaves grown in Lithuania and France. – *J. Essential Oil Res.* 25 (1): 44–48.
- Taloua, T. & Venskutonis, P.R. 2013b. – Chapter 116. Season-Dependent Variation in the Essential Oil Composition of Myrrhis odorata L. and Evaluation of Antioxidant Capacity of By-Products. – s. 631–634 i: Ferreira, V. & Lopez, R. (eds.) – *Flavour Science: Proceedings from XIII Weurman Flavour Research Symposium*. – Elsevier Science & Technologies.
- Dodoens (Dodonaeus), R. 1554. – *Crüjde boeck* : in den welcken die geheele historie dat es tgheslacht, tfatsoen, naem, natuere, cracht ende werckinghe, van den cruyden, niet alleen

- hier te lande wassende, maer oock van den anderen vremen in der medecynen oorboorlijck, met grooter neersticheyt begrepen ende verclaert es, met der seluer cruyden natuerlijck naer dat leuen conterfeysel daer by ghestelt. – Antwerpen, Jan vander Loe, 1554, 2. rev. utg. (flamsk) 1563 og 1644.
- 1557. – *Histoire des plantes en laquelle est contenue la description entiere des herbes, c'est à dire, leurs especes, forme, noms, temperament, vertues & operations: non seulement en ce pais, mais aussi des autres estrangeres qui viennent en usage de medicine.* – Fransk utgave ved Charles l'Ecluse 1557, Antwerpen, Jean Loë.
- DSL 2018. – *Harpestrengs håndskrifter*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2018. Manuskript Sth. K48. (<https://tekstnet.dk/harpestreng-k48/59>) og NKS 66, 8vo (<https://tekstnet.dk/harpestreng-nks66/2/1>).
- Egmond, F. 2018. – Into the wild: Botanical fieldwork in the sixteenth century. – s. 166–211 in: MacGregor, A. (ed.) – *Naturalists in the Field: Collecting, Recording and Preserving the Natural World from the Fifteenth to the Twenty-First Century*. – Brill, 1040 s
- Elven, R., Hegre, H., Solstad, H., Pedersen, O., Pedersen, P.A., Åsen, P.A., Bjureke, K. & Vandvik, V. 2018. – *Myrrhis odorata*, vurdering av økologisk risiko. – *Artsdatabanken* (<https://artsdatabanken.no/Fab2018/N/1593>).
- Evergetis, E. & Haroutounian, S.A. 2015. – The Umbelliferae (Apiaceae) of Dioscorides annotated in codex Neapolitanus Graecus. – *J. Ethnopharmacology* 175 (2015): 549–566.
- Frisk, G. 1949. – *A Middle English Translation of Macer Floridus De Viribus Herbarum*. – Uppsala, 338 s.
- Fremmedartslista 2018. – <https://www.artsdatabanken.no/fremmedartslista2018>.
- Fröberg, L. 2010. – 44. Myrrhis Mill. – s. 239–241 i Jonsell, B. & Karlsson, T., *Flora Nordica*. Vol. 6: Thymelaeaceae – Apiaceae. – Swedish Royal Academy of Sciences, Stockholm.
- Fueter, E.K. 1964. – Gessner, Konrad. – s. 342–345 in: *Neue Deutsche Biographie* 6 (www.deutsche-biographie.de/pnd118694413.html#ndbcontent)
- Fægri, K. 1960. – *Maps of distribution of Norwegian Plants*. I. The Coast Plants. – Univ. Bergen Skrifter 26, 134 s + I-LIV plansjer.
- 1987. – Klostervesenets bidrag til Norges flora og vegetasjon. – *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årbok* 1987, 141: 225–238.
- Gartner, C. 1694. – *Horticultura*, det er: En kort Undervisning og Anledning, hvorledis en liden Lyst-, Urte-, Frugt- eller Kiøcken-Have i disse Nordiske Lande, særligen her Nordenfields, best kand funderis etc. – København 1694 (1696) (nye utg. Trondheim 1746, Kristiania 1898, Trondheim 1959 og Oslo 1994).
- Gessner, C. 1561. – *De hortis germaniae liber recens,....* – s. 236–301 in Cordius, V. – Valerii Cordii simesusij annotationes in Pedacij Dioscordis anarzaibeide medica materia libros V, longe alia ante hac sunt euulgate. – excudebat J. Rihelius, Zürich, 600 s. (www.biodiversitylibrary.org)
- Gunnerus, J.E. 1766, 1772. – *Flora norvegica*. – Pars prior, Nidaros 1766, Pars posterior, Hafnia 1772 (ca. 1776).
- Hall, A.R. & Huntley, J.P. 2007. – A review of the evidence for macrofossil plant remains from archaeological deposits in northern England. Environmental studies report. – *English Heritage, Research Dep. Report series* 87, 450 s.
- Hammer, C.B. 1794. – *Flora norvegica prodromus*. Forløber af norske flora eller planterige. – København (www.nb.no).
- Hamre, H. 1961. – *Vestnorske ordsamlinger frå 1700-talet*. – Universitetsforlaget, Bergen, Oslo.

- Harvey, J.H. 1984. – Vegetables in the Middle Ages. – *Garden History* 12 (2): 90.
- 2005. – Hortus Christianæus seu Catalogus Plantarum Quibus Serenissimi Principis Christiani IV Viridarium Hafniense. Otto Sperlings planteliste med originale plantenavne efterfulgt af den moderne nomenklatur... [og] ...alfabetiseret efter den moderne nomenklatur. – *Fra Kvangård og Humlekule* : Medd. fra Havebrugshistorisk Selskab 35 (2005): 20–43 & 44–67
- Hegi, G. 1925. – *Illustrierte Flora von Mittel-Europa*. - V. Bd., 2. Teil, Dicotyledones 3. Teil Cactaceae - Cornaceae. München, J.F. Lehmanns Verl., 2. Aufl. 1965 (optrykk); 3. Aufl. 1975 Verl. Paul Parey, Berlin & Hamburg (optrykk), 1584 s. "Volkstümliche Pflanzennamen gesammelt und bearbeitet von Studienprofessor Dr. Heinrich Marzell in Gunzenhausen (Bayern)"
- Hegglund, J. 1975. – *Tysnes : det gamle Njardarlåg 2: 1800-1970*. – Tysnes sogelag (www.nb.no)
- Hoch, F. 1878. – *Pharmacologisk Compendium* udarbejdet i Henhold til de Nordiske Pharmacopoeer, for Medicinere, Pharmaceuter, Læger og Apotheker-Revisorer. I. Lægemedlerne (Droguerne) af Planteriket. – Christiania, Den Norske Forlagsforening 190 s. (www.nb.no).
- Hofberg, H., Heurlin, F., Millqvist, V. & Rubenson, O. 1906. – *Svenskt biografiskt handlexikon*. Bd. I, s. 42–43 (www.runeberg.org).
- Hultén, E. 1971. – *Atlas över växternas utbredning i Norden*. – AB Kartografiska institutet, Stockholm, 531 s.
- & Fries, M. 1986. – *Atlas of north european vascular plants north of the tropic of cancer*. Vol II. – Koeltz sci. Books, 968 s.
- Høeg, O.A. 1974. – *Planter og tradisjon: floraen i levende tale og tradisjon i Norge 1925-1973*. – Universitetsforlaget, Oslo, Bergen
- Høiland, K. 1995. – Truete kulturbetingete planter i Norge. 2. Gårdstun. – *NINA Fagrapport* 003: 1–34.
- Jessen, C. & Bertheau, C. 1875. – Aemilius, Georg. – s. 127-128 in: *Allgemeine Deutsche Biographie* 1. (www.deutsche-biographie.de/pnd131420127.html#adbcontent).
- Jørgensen, K.D. 2012. – *Henricus Harpestreng*. – wikihost.uib.no/index.php/Henricus_Harpestreng.
- Jørgensen, P.M. 2007 (red.). – *Botanikkens historie i Norge*. – Fagbokforlaget, 396 s.
- Weidemann, E. & Fremstad, E. 2016. – Flora Norvegica av J.E. Gunnerus : På norsk og med kommentarer. – *Gunneria* 80 (2016): 1–505.
- Katzer, G. 2000. – *Gernot Katzers Gewürzseiten*. – http://gernot-katzers-spice-pages.com/germ/Myrr_odo.html?shownames=show Zulezt modifisert am 4 Oct 2000
- Kays, S.J. & Silva Dias, J.C. 1995. – Common Names of Commercially Cultivated Vegetables of the World in 15 Languages. – *Economic Botany* 49(2): 115–152
- Kermit, H. 1998. – *Niels Stensen 1638-1686 : Naturforsker og helgen*. – Ravnetrykk, Tromsø, 161 s.
- Kirchner, J. 1953. – Aemilius, Georg. – s. 90-91 in: *Neue Deutsche Biographie*. (www.deutsche-biographie.de/pnd131420127.html#ndbcontent).
- Koning, J. de, Uffelen, G. van, Zemanek, A. & Zemanek, B. (red.) 2008. – *Drawn after nature, the complete botanical watercolours of the 16th-century Libri Picturati*. – KNNV Publishing, Zeist, 368 s.
- Köhler, F.E., 1890. – *Medizinal Pflanzen*, Bd.II – Gera-Untermhaus (caliban.mpiz-koeln).

mpg.de/koehler/)

- Knudsen, H. 2014. – *The story of Flora danica is the tale of the most comprehensive and ambitious flora ever published.* – Lindhardt og Ringhof, 624 s. (books.google.no)
- Krogh, J. A. 1813. – Efterretninger om Provstiet Nordfjord. – *Topogr.-statist. Saml.* 1813 (Anden Deels Første Bind): 204–291.
- Krovoll, A. & Nettelbladt, M. 1985. – Catalogue of J.E. Gunnerus herbarium. – *Gunnera* 52:, 171 s.
- Lange, J. 1864. – *Haandbog i Den danske flora.* – 3. udg., Kjøbenhavn.
- Lange, J. 1999. – *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark.* – DSR Forlag, Frederiksberg, 477 s.
- Leu, U. B. 2016. – The rediscovered third volume of Conrad Gessner's 'Historia plantarum'. – s. 415–422 in: Blair, A. & Goeing, A. (eds.) – *For the Sake of Learning: Essays in Honor of Anthony Grafton.* – Vol. 2, Leiden, Brill. (<https://brill.com/abstract/book/edcoll/9789004263314/B9789004263314-s025.xml>)
- Lindblom, A.E. 1838a. – Om O. Sperling og G. Fuiren samt deras bidrag till Skandinaviens Flora. – Lund 1838. - Særtryk: "Botaniska uppsatser" af Al. Ed. Lindblom. (p. 46–70) *Physiographiska Sällskapetets Tidskrift.* I. 1837–1838.
- 1838b. – Fragmenter af en Resa i Norge 1837. 2. Ett besøk i Romsdalen. – *Physiographiska sällskapetets tidskrift (Lund)*, 2. 20–60 s.
- Linnaeus, C. 1737. – *Hortus cliffortianus.* – Amsterdam, 526 s. (www.bnf.fr)
- 1748. – *Hortus upsaliensis* : exhibens plantas exoticas, Horto upsaliensis academiae a sese illatas, ab anno 1742, in annum 1748, additis differentiis, synonymis, habitationibus, hospitiiis, rariorumque descriptionibus, in gratiam studiosae juventutis. – Stockholmiae : Sumtu & literis Laurentii Salvii, 361 s. (www.bnf.fr)
- 1753. – *Species plantarum.* – vol. 1 & 2. Stockholm (www.bnf.fr)
- 1761. – *Floræ suecicae notivie.* – s. 557–558 i Fauna suecica. – editio altera, Stockholm. (www.biodiversitylibrary.org)
- Lobelius M. 1576. – *Plantarum seu stirpium historia, ...* – Antwerpen, ex officina Chr. Plantini
- 1581. – *Kruidtboeck* oft beschrÿuinghe van allerleye ghewassen, kruyderen, hesteren, ende gheboomten, ... – Antwerpen, Chr. Plantyn (www.biodiversitylibrary.org).
- 1591. – *Icones stirpium seu plantarum tam exoticarum, quam indigenarum, ...* – Antwerpen, ex officina Plantiniana, 816 s. (www.biodiversitylibrary.org).
- Løjtnant, B [2018]. – *Levende fortidsminder fortæller historier.* – Manus, in litt. 17. marts 2018.
- Martinsson, K. & Ryman, S. 2008. – *Blomboken. Bilder ur Olof Rudbecks stora botaniska verk.* – Prisma, Stockholm, 447 s.
- Matthioli, P.A. 1555. - *I discorsi di M Pietro Andrea Matthioli medico sanese, ne i sei libri della materia medicinale di Pediacio Dioscoride Anazarbeo.* – In Vinegia, nella bottega d'Erasmus, appresso Vincenzo Valgrisi, 741 s. (www.books.google.com). Nye utgaver 1557, 1559 osv.
- Moe, D. 1998. – De Besche haven – Maartmannshaven – Ole Bulls Plass. Havehistorie i Bergens sentrum. – *Gamle Bergen: Årbok* 1988: 3–34.
- 2018. – *Byens glemte hager: Bergen – innfallsport for hagekunst 1276 – 1900.* – Fagbokforlaget, Bergen, 383 s.
- Salvesen, P.H. & Øvstedal, D.O. 2000. – *Historiske hager.* – Alma Mater, Bergen, 183 s.

- Molbech, C. 1826 (red.). – *Henrik Harpestrengs Danske Lægebog fra det trettende Aarhundrede*. – Kiøbenhavn, 206 s.
- Morren, É. 1866. – *Prologue à la mémoire de Pierre Coudenberg. Belge et étrangère*. – Belgique Horticole. s. I-XX. 1 planche.
- Müller, C. 2009. – Humanismus und Humanität im medizinischen Werk von Jakob Ruf, Stadtschnittarzt zu Zürich. – *Nova Acta Paracelsica* N. F. 22/23 (2008/2009): 75–87 (books.google.no)
- Nordhagen, R. 1940. – *Norsk flora*. – H. Aschehoug, Oslo, 766 s.
- Opheim, M. 1959. – Arent Greves tegninger og beskrivelser av insekter fra Bergens Stift. – *Universitetet i Bergen, Skrifter* 27: 9-36, Plansje I–V.
- Osbaldeston, T.A. (ed.) 2008. – *Pedanius Dioscorides: De Materia Medica*. – Book I–V translated to english (www.cancerlynx.com/dioscorides.html).
- Paulli, S. 1648. – *Flora danica det er: Dansk Urtebog*: Udi huilcken, efter hans Kongl: Mayst... Christiani IV... skriftlig Befalning til Facultatem Medicam, udi det Kongelig Universitet Kiøbenhafn, icke alleeniste Urternis Historiske Beskrivelse, Krafter oc Virkninger, med zijrligste Figurer andragis: Men endocsaa Lægedomme til alle Siugdomme gafulige, korteligen oc klarligen antegnis: Saa at den er baade en Urtebog oc Lægebog / med største Flijd oc Umage elaborerit af Simone Paulli 1648
- Pedersen, C. 1533. – *En nöttelig Lægebog faar fattige och rige....* – Malmø, [184 s.]
- Pena, P. & Lobelius, M. 1571. – *Stirpium adversaria nova, ...* – London, 1570. (www.biodiversitylibrary.org).
- 1576. – *Nova stirpium adversaria, ...* – Antwerpen, apud Chr. Plantinum. (www.biodiversitylibrary.org).
- Pérez, L.V. 2003. – Myrris. – s. 82–84 i Herrero Nieto, A., Jury, S.L. & Nieto Feliner, G. (eds.). – Umbelliferae. – Vol 10 Araliaceae-Umbelliferae in Castre Viejo, S. (ed. gen.). – *Flora iberica*. Plantas vasculares de la Península Iberica e Islas Baleares. – Madrid, Real Jardín Botánico, CSIC2003, 498 s. (www.floraiberica.es/floraiberica/texto/pdfs/10_129_11%20Myrrhis.pdf)
- Pignatti, S. 1982. – *Flora d'Italia*. – 2. vol. Edacricole, Bologna.
- Plinius d.e. pre 79. – *Naturalis historia*. – The Perseus Catalogue <http://data.perseus.org/texts/urn:cts:latinLit:phi0978.phi001>
- Pongratz, L. 1963. – Naturforscher im Regensburger und ostbayerischen Raum – *Acta Albertina Ratisbonensia* (vorher Berichte des Naturwissenschaftlichen Vereins Regensburg) 25: 1–152.
- Rakow, D.A. & Lee, S.A. 2015. – Western botanical gardens: History and evolution. – pp. 269–310 in Janick, J. (ed.) *Horticultural reviews*. vol. 43. – Wiley-Blackwell.
- Ravindran, P.N. 2017. – *The Encyclopedia of Herbs and Spices*. – CABI, 1176 s. (books.google.no)
- & Divarakan, M. 2012. – 28.9.4. Cicely. In: *Handbook of Herbs and Spices* 2nd Ed., vol. 2.
- Reichborn-Kjennerud, I. 1922. – *Våre folkemedisinske legeurter*. – Følgeskrift, Maal og Minne 1922, Kristiania, 110 s.
- Riddle, J. 2008. – Early History and Leadership of the Padua Botanical Gardens. – In: Cavaliere, C. – The Botanical Garden of Padua Historic Botanical Garden Created to Cultivate Medicinal Plants. – *HerbalGram*. 2008 (77): 32–39 (<http://cms.herbalgram.org/herbalgram/issue77>).
- Roskov Y., Orrell T., Nicolson D., Bailly N., Kirk P.M., Bourgoin T., DeWalt R.E., Decock W.,

- De Wever A., Nieuwerkerken E. van, Zarucchi J., Penev L., eds. (2018). *Species 2000 & ITIS Catalogue of Life*, 31st July 2018. Digital resource at www.catalogueoflife.org/col. Species 2000: Naturalis, Leiden, the Netherlands.
- Sagen, T. 1986. – Hagen på Øvre Sildnes. – *Søndeled og Risør historielag, Årsskrift* 1986 (11): 426–428.
- Salvesen, P.H. 2018. – Buksbom i gamle hager. – *Årringen* 2016-2017 (20/21): 61–186.
- & Åsen, P.A. 2016. – Jakten på den røde tulipan fortsetter. – *Årringen* 2015 (19): 33–108.
- Saule, M. 1992. – *La grande flore illustrée des Pyrénées*. – Randonnées Pyrénéennes [Tarbes] & Ed. Milan [Toulouse], 765 s.
- Schmidel, C.C. & Trew, C.J. 1754. – *Conradi Gesneri philosophi et medici celeberrimi Opera botanica,...* – utgitt Impensis Io. Mich. Seligmanni, typis Io. Iosephi Fleischmanni, 1754. 130 s. (books.google.no).
- Schübeler, F.C. 1850. – *Haandbog i havedyrkningen*. Første Deel. Kjøkkenvæxter. – Christiania, Fabritius (www.nb.no)
- 1862. – *Die Culturplanzen Norwegens*. – Christiania, Brøgger & Christie, 197 s. + I-XX-IV plansjer.
- 1888. – *Norges Væxtrige* : et Bidrag til Nord-Europas Natur- og Culturhistorie. B. 2 Christiania [Aschehoug], 587 s.
- Shishkin, B.K. (ed.) 1950. – Umbelliflorae. – *Flora of U.S.S.R.* Vol 16, Akad. NAUK 1950, translated from Russian, Natl. Sci. Foundation, Washington, D.C., printed in Jerusalem 1973, 285 s. + Map.
- Skard, T. 1963. – *Hagebruk og gartneri i Norge : en historisk undersøkelse fram til omkring 1950*. – Universitetsforlaget, Oslo.
- Smid, H. 1556. – *Henrik Smid's Lægebog med tilhørende Urtebog og Syltebog*. – 3. opl. Efter udgaven af 1556, Fredericia, L.W. Riemenschneider's Boghandel, 1867, 492 s.
- 1577. – *En skøn lystig ny Urtegaardt* : prydet med mange atskillige Urter, som tiene til Menniskens Legems sundheds opholdelse ; disligest huorledis Electuaria, Syruper, Conserua, oc Olier skulle ret konstelige giørs, oc beredis, aff denne Urtegaards, deris Røder oc Blomster, oc andre saadanne subtilige nyttelige Ting, aldrig tilforn seet paa vort danske Tungemaal. – Lægebog, Del 6. (<http://eeb.chadwyck.co.uk>)
- Spalik, K. Wojdewódzka, A. & Downie, S.R. 2001. – Delimitation of genera in Apiaceae with examples from Scandiceae subtribe Scandicinae. – *Edinb. J. Bot.* 58 (2): 331–346.
- Sperling, O. 1653. – Otto Sperlings planteliste gengivet fra: Simon Paulli: Viridaria varia regia et academica, Hafniæ 1653, Catalogus plantarum Horti Regii Hafniæ, facsimile. – *Fra Kvangård til humlekule*. Medd. Havebrugshistorisk selsk. 35 (2005): 68–89.
- Sprague, D. & Sprague, M.S. 1939. – The herbal of Valerius Cordus. – *J. Linn. Soc. Bot.*, London 52: 1–113.
- Springer, K.B. & Kinzelbach, R.K. 2008. – *Das Vogelbuch von Conrad Gessner (1516–1565): Ein Archiv für avifaunistische Daten*. – Springer-Verlag, 582 s. (books.google.no)
- Strøm, H. 1762. – *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør beliggende i Bergen Stift i Norge*. – Første Part, Sorøe 1762; Anden Part, Sorøe 1769.
- Tabernaemontanus, J.T. 1588. – *Neuw Kreuterbuch*, mit schönen, künstlichen Figuren unnd Conterfeyten, aller Gewächss der Kreuter, ... – Frankfurt am Mayn. nye utg. 1664, 1741.
- 1590. – *Eicones plantarum seu stirpium*, ... – Francofurti ad Moenum.
- Thomé, O.W., 1885. – *Flora von Deutschland, Österreich und der Schweiz*, Tafeln, vol. 3.

- Uusitalo, J., Jalonen, J.E., Aflatuni, A., Luoma, S. L. 1999. – Essential Leaf Oil Composition of *Myrrhis odorata* (L.) Scop. Grown in Finland. – *J. Essential Oil Res.* 11(4): 423–425.
- Vevle, O. 1997. – Vegetasjonstypar i Ivar Aasen sitt landskapsrom. Om Ivar Aasen som botanikar og om karplantane i plantesamlinga hans. – *NTNU Vitensk. Mus. Rapp. Bot. Ser.* 1997 (19): 164–172.
- Vierhaus, R. 2007. – *Deutsche biographische Enzyklopädie (DBE)*. – Bd. 7, De Gruyter Verl.
- Weinmann, J.W. 1737–1745. – *Phytanthoza iconographia, sive, Conspectus aliquot millium* : tam indigenarum quam exoticarum, ex quatuor mundi partibus longa annorum serie indefesoque studio. – Sumptibus imprimebatur Ratisbonae [Regensburg] : Per Hieronymum Lentzium, 1737–1745 (www.biodiversitylibrary.org).
- Zebroski, B. 2015. – *A Brief History of Pharmacy: Humanity's Search for Wellness*. – Routledge, 250 s.
- Åsen, P.A. 2015. – *Norske klosterplanter – levende kulturminner fra middelalderen*. – Portal forlag, 332 s.

Navn på Spansk kjørvel

Myrrhis odorata Scop. [Hartm. p. 77; Lange p. 233]

Synonymer: *Myrrhis major* Bauh. pinax 160, *Cicutaria odorata* Bauh. pinax 160, *Myrrhis* Dod. pemp. 701, *Scandix odorata* L., *Chaerophyllum odoratum* Lam.)

Norsk	Spansk kjørvel, søtekrydd		Cicutaire odorante, Fougère
Islandsk	Spánarkerfill		musqué, Myrrhe, Persil
Dansk	Spansk kørvel, sødskærm, Anis-kål	Occitansk	d'Asne
Svensk	Spansk kørvel, aniskål, söt- skärm	Italiensk	Segudes
Færøysk	Søtur urtakervil		Finocchiella, Mirride delli
Engelsk	(Sweet) Cicely, Anis cic- ely, Spanish chervil, Sweet chervil, Anise chervil, Garden myrrh, Sweet scented myrrh	Katalansk	alpi, Cerfoglio di spagna, Felce muschiata, Mirride odorosa
Gælisk	Cos uisge, Lus áinleoge	Esperanto	Mirris
Walisisk	Creithig bêr, Cegiden wen	Tsjekkisk	Mirido
Estisk	Mesiputk	Kroatisk	Čechřice
Finsk	Saksankirveli	Russisk	Čehulja
Nederlandsk	Roomse kervel, Vaste kervel		Миррис душистая, Мускатный кербель, Mirris
Tysk	(Wohlrriechende) Süssdolde, Aniskerbel, Gewürzkerbel, Myrrhenkerbel, Schweizer Kerbel, Spanischer Kerbel [Kürbel], Süsskerbel, Wels- cher Kerbel	Ukrainsk	дushistaya, Muskatnyj kervel
Spansk	Perifolio oloronso, anis, anises, anisinos, cerefolio almizclado	Litauisk	Мірис запашний
Portugisisk	Cerefólio anisado	Polsk	Кваріої гардуоклє
Fransk	Cerfeuil musqué, Cerfeuil d'Espagne, Cerfeuil odorant,	Serbisk	Marchewnik anyżowy
		Slovensk	Чехуља мирисава, Čehulja
		Slovakisk	mirisava
		Ungarsk	Dišėči kromač
			Čechřica voňavá
			Illatos berzenke, Illatos
			mirhafü, Spanyol turbolya
			[Gammelgresk Σεσελις, Seselis]

Kilder til folkelige navn (urvalgte):

Hegi 1925, Hamre 1961, Hoeg 1975, Spignatti 1982, Saule 1992, Kays & Silva 1995, Katzer 2000, Perez 2003, Fröberg 2010, Ravindran 2017, Løjtant 2018, Wikipedia.

Minneord om Poul Søndergaard (1937 – 2018)

Per Harald Salvesen, Arboretet og de botaniske hager, Universitetsmuséet i Bergen, Mildevegen 240, N-5259 Hjellesstad (per.salvesen@uib.no).

Det er sagt om Arboretet på Milde at det aldri ville blitt noe av og fortsatt kun vært en drøm, hadde det ikke vært for Fritz C. Rieber. På samme måte kan det sies at det ville ikke blitt slik det er i dag, uten Poul Søndergaards innsats.

Søndergaard var utdannet dendrolog og forstbotaniker ved Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole i Hørsholm, Danmark, og avla sin lisensiatgrad med en avhandling om morfologi og utvikling hos de vanligste trærne i skogbruket. Han skulle bli den første direktøren for Arboretet på Milde i Bergen.

Med sin kone Birgitte hadde Poul bodd i Marokko i to og et halvt år da det i januar 1971 kom et telegram fra Fritz C. Rieber. Vi har tillatt oss å sakse litt fra deres egen beretning om dette (fra Lekve 2013). Telegrammet var et tilbud om å reise til Bergen en uke for å se på et prosjekt: planleggingen av et arboret i Norge. Rieber hadde da allerede gjort et stort forarbeid i Bergen. I 1968 sammenkalte han et møte av nordiske dendrologer og botanikere, og fikk nedsatt en komité som utredet behov og muligheter for Det norske arboret. Komitéens sterke anbefaling om å opprette Norges første arboret forelå, og var blitt akseptert av Universitetet i Bergen. Fritz C. Rieber ville nå sikre seg den danske forstmannen og botanikeren.

Poul Søndergaard hadde vært i Norge tidligere, første gang i 1953 på ferietur til Sandnes med en kamerat. Hvordan de havnet ved Gandsfjorden, vet vi ikke, men han var tydelig fascinert av landet, og tok i 1957 sommerjobb ved Falconbridge

Osmanthus suavis fra 2700–2900 moh. i Dud Khosi-dalen under Mt. Everest i Nepal samlet av Poul Søndergaard i 1984. Her er busken i blomst i Hatlehaugen. Duften kan dessverre ikke formidles i bilder (W-1985.005, foto: Per Harald Salvesen 26. april 2004).

Poul Søndergaard assisterer Hans Kongelige Høyhet Kronprins Harald med å plante det "første" treet i Arboretet under den formelle åpningen 27. mai 1971. Treet er en sommerek hvis podekvist var hentet fra "Kongeegen" i Nordskoven på Sjælland, som gikk for å være mer enn 1400 år gammel (fra Arboretets brosjyre "Arboretet på Milde skal reise nybygg" 1982).

Søndergaard, og beskriver ham som en mann full av humor og karisma det var svært vanskelig å ikke la seg overtale av. Det danske utenriksministerium løste ham fra det siste året av kontrakten, og familien gjorde seg klar til å flytte fra Nord-Afrika til Bergen. Velviljen fra dansk hold skyldtes nok at Fritz C. Rieber var dansk konsul i Bergen og at Tordis Rieber var dansk.

Mesteparten av sin karriere etter dette tilbrakte Poul Søndergaard i Bergen. Han ledet oppbyggingen av det nye arboretet fra starten 27. mai 1971 (titulert direktør fra 1973), og var sekretær for Arboretets styre til 1986. Han beskrives som en blid, mild og vennlig mann, beskjeden, men bestemt og klar om sine meninger og tanker. Som den dyktige fagmann han var, overbeviste han helst med kunnskaper og innsikt. Han ledet med oppmuntring og støtte, og med en sterk aversjon mot byråkrati og regelryteri.

På Arboretets første styremøte i 1971 la han fram planer for utviklingen av arboretområdet med inndeling i avdelinger etter hvor plantene kom fra i verden, slik at samlingene – særlig bartrærne – var ordnet geografisk. Av hensyn til terrenget og jordbunnsforholdene måtte det gjøres noen tillempninger i planen. Varmekjære planteslag som trenger dypere og bedre jord, ble konsentrert i de tidligere åker- og hagemarks-

nikkelverk i Kristiansand før han la turen nordover, bl.a. til Trondheim. Nå var han imidlertid etter tre år godt i gang med undersøkelser av sedertre- og korkeikeskoger i Atlasfjellene i Marokko, finansiert av utviklingsmidler fra den danske stat, og han hadde nettopp signert forlengelse av kontrakten. *"Vi hadde aldri hørt om Fritz C. Rieber før dette,"* forteller Birgitte, *"men Rieber hadde tydeligvis hørt om oss fra sin forbindelse til Arboretet i Hørsholm i Danmark."* Uken etter dro de til Norge der de ble møtt på Fornebu av departementsråd Bjarne Robberstad fra Landbruksdepartementet. Etter et givende møte i Oslo, bar det til Bergen, der de møtte Rieber på kontoret hans i Nøstegaten. *"Kjemien mellom oss stemte fra første øyeblikk,"* fortalte Poul

arealene i vest. Viktige familier med store løvtrær som alm, bok, eik, kastanje og valnøtt ble gitt plass i sør (der seinere Botanisk hage ble anlagt), mens Hatlehaugen og Naustdalen ble reservert for rosefamilien og særlig sarte planteslag. Idéen om å flytte botanisk hage fra sentrum til Milde ble tatt med i planene allerede fra starten, og det ble avsatt areal for dette vest for Mildevegen. En av hjertesakene i Arboretet var å skape et rosarium. Dette fikk plass i Naustdalen og ble påbegynt allerede i 1978. Man fikk assistanse fra Norges fremste roseforedler, Arne Lundstad, slik at det kunne innvies av statsråd Astrid Gjertsen i 1985.

Poul Søndergaard fikk også ansvar for Arboretets langsiktige utvikling som vitenskapelig institusjon for dyrking og utprøving av planter fra alle verdenshjørner i det vestnorske klimaet. Da han kunne legge fram et ferdig utkast til Arboretets langtidspan i 1984, sto allerede ny driftsbygning med verksted og veksthus nesten ferdig, og ble tatt i bruk samme år. Nytt administrasjons- og forskningsbygg var påbegynt i februar, og sto ferdig etter et halvt år, samtidig som ny garasje for Arboretets traktorer og maskiner kom på plass. Alt etter planen som ble til under Pouls ledelse de første årene i Arboretets historie.

Poul ble førsteamanuensis ved Universitetet i Bergen fra 1. august 1981, og samtidig tok professor Per Wendelbo over som direktør for Arboretet. Dessverre døde Wendelbo etter bare tre uker, og Poul fortsatte i begge funksjoner, som førsteamanuensis og direktør i Arboretet. I 1983 vedtok Universitetet å flytte Botanisk hage til Milde, og bygge på arealene som var avsatt til dette i Arboretets plan. En ny grunnenhet, ARBOHA-rådet, ble nedsatt ved Mat.-Nat.-fakultetet, der Per Magnus Jørgensen ble formann og Poul Søndergaard nestformann. Rådet trådte i funksjon fra 1.1.1984. I tillegg til å arbeide med utvikling av den nye botaniske hagen, ble Arboretets rhododendronprosjekt startet opp av Per Magnus Jørgensen i samarbeid med Poul Søndergaard og Magne Sandvik. I 1985 ble så Fellesinstituttet for Arboretet og Botanisk hage, ARBOHA, formelt opprettet. Cornelis C. Berg tiltrådte som professor ved ARBOHA og tok fra 1. november over som direktør.

Atlasseder, Cedrus atlantica, i Arboretet på Milde. Treet ble samlet av Poul Søndergaard 1800 moh. ved Talasemtane i Marokko i 1973 (W-1984.112, foto: Per Harald Salvesen 8. mai 2018).

Daphne laureola blomstrer årvisst i mildværsperioder fra romjul til ut i april på Flaggstanghaugen i Arboretet. Den ble samlet av Poul Søndergaard i 1983 på 1500 moh. i Vallée et Circue de la Glère, Pyrenéene i Frankrike (W-1983.281, foto: Per Harald Salvesen nyttårsaften 2006).

tør i Arboretet, mens Poul Søndergaard ble styrer ved det nye ARBOHA-instituttet. Per Magnus Jørgensen var fortsatt formann for ARBOHAs instituttråd.

Selv om stillingen i stor grad innebar administrative oppgaver, beholdt Poul alltid fokuset på plantene og samlingene. Hans hovedinteresse var skogene og plantelivet i Sør-Europa og Nord-Afrika, og gjennom et langt liv samlet han mange arter. Han deltok på ekspedisjoner til Nepal, New Zealand, Australia, Pyrenéene, Atlasfjellene i Marokko og til Tyrkia. Han var blant initiativtakerne til Nordisk Arboretutvalg og arrangerte stiftelsesmøtet på Milde i 1972. Han var selv sekretær for utvalget fra 1972 til 1977 og ansvarlig for koordinering av ekspedisjoner til Japan, Sør-Korea, Sør-Amerika, New Zealand og Australia.

Like etter at han kom til Bergen, ble det i 1972 høstet store mengder frø av apeskrekk (*Araucaria araucana*) i gamle hager i og omkring Bergen. Dette resulterte i mengder av småplanter som i 1986 ble satt ut i felter ulike steder på Vestlandet. Sammen med de bergenske trærne

ble det også plantet avkom av frø samlet på grensen mellom Chile og Argentina av en dansk ekspedisjon til Andesfjellene i 1979. Vi har to felter i Arboretet på Milde og ett i Arboretet i Balestrand, som på Poul Søndergaards initiativ ble lagt til som anneks til samlingene på Milde. Trærne har nå vokst godt til, og det ser ut til at hagetrærne i Bergen har gitt like livskraftige avkom som de sør-amerikanske. Vi har enda ikke fått frø i plantefeltene, men det kan kanskje bli mulig innen få år. De første hunntrærne har nemlig satt kongler i noen år, og vi venter bare på at hanntrærne skal komme i gang, slik at vi kan høste spiredyktige frø!

Allerede i 1973 vendte Poul Søndergaard tilbake til Marokko der han hadde drevet dendrologiske studier og etablert forsøksfelter. Han var spesielt opptatt av metoder for å formere trær med frø og stiklinger, og samlet nå både i Marokko og Spania. Nye innsamlinger fulgte i 1976, og igjen i 1990 da han deltok i en svensk-dansk ekspedisjon. Det resulterte bl.a. i en rekke provenienser av atlaseder (*Cedrus atlantica*), den marokkanske underarten av spansk edelgran (*Abies pinsapo* ssp. *maroccana*) og korkeik (*Quercus suber*). Korkeik hadde liten mulighet til å klare seg i Norge, og heller ikke

spansk edelgran trivdes, men atlasseder har vi flere eksemplarer av, som nå er kommet i god vekst og ser ut til å bli vakre trær.

Poul var så i 1974–75 med på Nordisk arboretutvalgs ekspedisjon til New Zealand, Tasmania og fjellene i Sør-Australia. På New Zealand ble det især samlet omkring skoggrensen på Sørøya. Herfra har Arboretet aksesjoner av det lave, buskformete bartreet *Podocarpus lawrencii* og den vintergrønne busken *Hebe odora* fra hans innsamlinger. Vi har også planter av den vakre og aromatiske lille peppermyntebusk (*Prostanthera cuneata*) som han samlet i fjellet i SØ-Australia.

Etter sin tid som sekretær i Nordisk arboretutvalg fortsatte han sin bearbeiding av materiale fra ekspedisjonene til den sydlige halvkule og skrev artikler om emnet til publisering i ulike tidsskrifter. Han arbeidet også med den videre utbygging av Arboretet på Milde, bl.a. lønnesamlingen og bjørkefamilien, og med annekset i Balestrand.

I 1983 reiste han rundt i Sør-Frankrike en måneds tid, der han samlet i Pyrenéene. Fra frø han brakte hjem, har vi flere aksesjoner av alperose (*Rhododendron ferrugineum*) og den vinterblomstrende *Daphne laureola*. Året etter deltok han i en ekskursjon til Nepal med International Dendrological Society (IDS), og her samlet han en mengde planter. Mange viste seg for lite hardføre på Milde, men vi har den rødblomstrete *Rhododendron thomsonii* og velduftende *Osmanthus suavis* i live i Arboretet etter denne reisen. I 1986 fortsatte han med rekognosering og frøinnsamling i Tyrkia for å forberede en nordisk ekskursjon dit. Han samlet pontisk eik (*Quercus pontica*) og nordmannsgran (*Abies nordmanniana* og dens underart ssp. *equi-trojani*), som vi har i god hevd i Arboretet.

Poul sluttet i sine stillinger i Bergen i november 1988 etter et års permisjon, og flyttet tilbake til Danmark, der han ble i tolv år ved Arboretet i Hørsholm. Her fikk han en vesentlig rolle i arbeidet med å vedlikeholde og bygge ut samlingene av trær og busker, og fikk særlig ansvar for Arboretets planteskole og Forsthaven i Charlottenlund, der han og Birgitte også bodde. Samlingene ble fortløpende supplert med frø skaffet utenfra, ofte via felles nordiske ekspedisjoner. Poul gikk snart i gang med å

Peppermyntebusk (*Prostanthera cuneata*) som Poul Søndergaard i 1974 samlet ca. 2100 moh. på Snowy Mountains i New South Wales, Australia. Arten greier seg godt de fleste år i Vestlandets vintermilde klima, og siden 1990 har den vært i handelen.

Den fryser ut i år med mye barfrost. Her blomstrer den ved Hollendertrappen i Arboretet (Z-2010.1348, foto: Bjørn Moe 9. november 2017).

Fagrådet i Arboretet på Milde prøver gapahuken i Oldertøsbakken. Foran ved stammen Poul Søndergaard, og videre fra venstre: Alf Helge Søyland (bak), Per Harald Salvesen, Dagfinn Moe (bak), Tor Jan Ropeid, Ola H. Heide, Harald Olav Aksnes, Kristin Solheim, Anne Katrine Geelmuyden (bak), Knut Huse og Sissel Lerum (foto: Bjørn Moe 4. juni 2007).

skaffe planter til den nye "Rhododendron-dalen". Idéene og grunnlaget hadde han nok med fra sin tid i Bergen, men han bygget opp samlingene basert på frø fra naturen i langt større grad enn tilfellet hadde vært på Milde.

I Danmark arbeidet han også for Dansk Hedeselskab med å gjenreise skogen på den portugisiske øya Porto Santo ved Madeira. Der ble det introdusert arter til prøvedyrkning fra både tropiske, subtropiske og tempererte områder, men arter som hører til øyas opprinnelige og naturlige flora inngikk også i prosjektet.

Etter årene i Hørsholm ble Poul engasjert i fire år som leder av Stavanger botaniske hage, forsker ved Planteforsk Særheim og rådgiver for Rogaland arboret. Han ble invitert til å hjelpe med å finne kandidater til en ledig stilling ved Særheim, men endte snart opp med jobben selv. "Det er ikke mange dendrologer i Norge", uttalte han. I Stavanger sørget han for å berike samlingene med mange sjeldne treslag gjennom sitt vide kontaktnett ute i verden. Særlig bemerkes en samling av urtidstreet (*Metasequoia glyptostroboides*) som han fikk etablert fra stiklinger skaffet fra Arnold Arboretum i USA.

Da han gikk av for aldersgrensen i 2004, flyttet han tilbake til familien i Bergen og bosatte seg på Os. Han forble en viktig støttespiller for Arboretet, bl.a. som medlem i Fagrådet, der han var med til sommeren 2007. Hans tanker og idéer er således nedfelt i Arboretets samlinger og infrastruktur. Den viktigste arven etter Poul er likevel imma-

teriell: hans åpne og imøtekommende holdning til det planteinteresserte publikum. Ikke minst framhevet han den frivillige innsatsen fra Arboretets venner, som stadig yter en helt avgjørende støtte til vårt virke, og er en tradisjon vi i stor grad skylder Poul Søndergaard. Han oppsummerer selv i 2007 betydningen av dette i et meget kritisk innlegg om nedprioriteringen av dendrologien ved Arboretet i Hørsholm etter innlemmelsen i Universitetet i København:

Det er "...min faste overbevisning, at god kontakt med publikum er helt afgørende i vore dage for et arborets muligheder for vækst og trivsel.

Arboretet på Milde hadde i min tid tilbake i 1988 et årligt besøgstal på omkring 50.000 og en stab på ca. ti personer. Fra begynnelsen i 1971 blev et 45 hektar stort område afsat til en fremtidig botanisk have. Planleggingen og etableringen af denne var i gang da jeg rejste fra Bergen.

I 2007 er store dele af denne have realiseret samtidig med, at arboretet har fået tilført en række nye anlæg. Samlet har Arboretet og Botanisk Have på Milde en stab på omkring tyve ansatte og et årligt driftsbudget på omkring 8 mio. NOK. I 1986 blev der oprettet en venneforening for arboretet, og den har nu i år ca. 600 meget aktive medlemmer, og det årlige besøgstal i de to samlinger er oppe i omkring 100.000.

Arboretet på Milde har helt fra begynnelsen satset særlt på kontakten til publikum. Dette har ført til megen medieomtale og har bevirket, at arboretet er blevet allemanseje langt ud over Bergens grænser, og en institution som mange mennesker har et kjerlighedsförhold til.

I 2004 var arboretet truet af et budgetunderskud på askillige hundretusinder kroner. Opslag i aviser og fjernsyn og livlig lobbyvirksomhed fra venneforeningen førte til en pengestrøm, som i løbet af ganske få uger vendte situationen til et komfortabelt overskud...."

Som pensjonister brukte Poul og Birgitte mye tid på å innrede et gammelt hus ved Moldegård i Os etter sin egen smak. I hagen plantet Poul mange planter fra sine innsamlingsreiser. Etter hvert som de vokste til, og helt til det siste, tilgodeså han gjerne Arboretet på Milde med så vel frø og stiklinger som fullvoksne planter av spennende arter. Vi håper mange av disse vil etablere seg på Milde og minne om Pouls store innsats for Arboretet på Milde, som han var en stor venn av. Vi som lærte ham å kjenne, vil dessuten med glede minnes ham som en god personlig venn.

Referanser

Arboretkomitéen av 1968 [1971]. – *Arboret på Milde*. – Brosjyre med betenkninger om et arboret utgitt av komitéen bestående av Fritz C. Rieber (formann), Toralf Austin (Landbruksdepartementet, Knut Fægri (Botanisk museum, Bergen), E. Gruda Forfang (Norges Gartnerforening), Arne Halvorsen (Universitetsdirektør, Bergen), Oddvin Reisæter (Norges Landbrukshøyskole), Håkon Robak (Vestlandets forstlige forsøksstasjon) og Martin Skadsheim (Stend Landbruksskule).

Jensen, N. 1994. – Guide til Arboretet i Hørsholm. – *Dansk dendrologisk Årsskrift* 124, 238 s.

Lekve, J. 2013. – *Til hjelp for andre i 40 år: Tordis og Fritz C. Riebers legat 1973 – 2013*. – Bondoni forlag, Bergen.

Poul Søndergaards skriftlige arbeider, et utvalg

1963

- *Kimplanternes morfologi og utvikling hos de i skovbruget almindeligt anvendte nåletræer.* – Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, Skovbrugsafdelingen (thesis), 82 s.

1968.

- *De første stadier i bøgens selvfornyelse under forskjellige økologiske betingelser.* – Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Botaniske Institut, 86 s.

1972

- Arboretet på Milde. – *Landskap*, København, 53: 90-95.
- Ny nabo til Folkehøgskolen. – *Gammal Grund, skrifti* 7, 1972: 102–107.

1973

- *Haven til Lunde prestegård i Balestrand.* Stensil.
- Korkeik. – *Godbiter fra samlingene nr. 42*: 20, Univ. i Bergen. Bergens Tidende 24. mars 1973.

1975

- Iagttagelser af *Araucaria* i Vestnorge. – *Dansk Dendrologisk Årsskrift* 4 (2):28–46.
- Litt om arboreter og Arboretet på Milde. – *Godt å vite*, fra Universitetet i Bergen, nr.6.
- Eukalyptus. – *Godbiter fra samlingene nr. 45*: 19, Univ. i Bergen. Bergens Tidende 4. oktober 1975.

Jostedt, H. og Søndergaard, P. – Arboretet på Milde. – *Sti og Varde*. Medlemsblad for Bergen Turlag nr. 3

1976

- Hva er et arboret? – *Norsk Hagetidend* 6: 202
- Arboretet på Milde. – *Norsk Hagetidend* 7/8: 262
- Mongolaralia. – *Godbiter fra samlingene nr. 46*: 20, Univ. i Bergen. Bergens Tidende 25. september 1976.

Bakkevig, S., Jostedt, H., Risnes, E. og Søndergaard, P. – *Ekskursjon til Arboretet på Milde., ekskursjonsguide for læreren.* – Pedagogisk Serviceavd., Skoleseksjonen, Bergen, 1976, 53 s.

1977

- Det norske arboret etter 5 år. – *Norsk Skogbruk* nr. 1 (1977): 15–17 og 35.
- Arboretet på Milde i nordisk sammenheng. – *Utvikling og Tradisjon, festskrift til Arne Halvorsen*. s. 164–177.
- Seder. – *Godbiter fra samlingene nr. 48*: 19, Univ. i Bergen. Bergens Tidende 2. juli 1977.
- Lynghage. – *Godbiter fra samlingene nr. 48*: 20, Univ. i Bergen. Bergens Tidende 3. september 1977.

Søndergaard, P., Benedikz, T., Bengtsson, T., Hagman, M., Nitzelius, T., Reisæter, O., Søegaard, B., Tigerstedt, P.M.A., Wendelbo, P. & Ødum, S. 1977. – *Nordisk arboretsamarbeid 1972-1977.* – Rapport om resultater etter de første fem år. Nordisk Arboretutvalg c/o Det norske arboret. 46 s.

Søndergaard, P., Benedikz, T & Vedel, H. 1977. – *The Nordic Arboretum Expedition to New Zealand, Tasmania and South-East-Australia 1974–75.* – The Norwegian Arboretum, N-5067 Store Milde. 82 s.

1978

- Store trær fra California. – *Godbiter fra samlingene nr. 49*:19, Univ. i Bergen. Bergens Tidende 2. september 1978.

1980

- Faglig samarbeid mellom Det norske arboret og Norsk institutt for skogforskning, – Rapport, 27 s.
- En ny bunndekkeplante for Vestlandet. – *Godbiter fra samlingene nr. 51*: 45, Univ. i Bergen. Bergens Tidende 22. november 1980.

1981

- Apeskrekk på Vestlandet. – *Godbiter fra samlingene nr. 52*: 44, Univ. i Bergen. Bergens Tidende 5. september 1981.

1982

- Arboretet på Milde - Det norske arboret. – *Utemiljø*. november 1982.
- Søtmispel. – *Godbiter fra samlingene nr. 53*: 47, Univ. i Bergen. Bergens Tidende 3. juli 1982.
- Buskmure. – *Godbiter fra samlingene nr. 53*: 48, Univ. i Bergen. Bergens Tidende, 4. september 1982.

1983

- Arboret-anneks i Balestrand. – *Godbiter fra samlingene nr. 54*, Univ. i Bergen, 25. juni 1983.

1984

- *Olearia arborescens* (Forst. f.) Ckn. et Laing × ? *Celmisia* sp. – Manuskript. 4 s.
- *Langtidsplan for Det norske arboret, Milde*. – Manuskript 90 s.
- Bøk. – *Godbiter fra samlingene nr. 55*: 48, Univ. i Bergen. Bergens Tidende 29. september 1984.

1985

- Tour in Nepal. – *International Dendrology Society, Yearbook 1984*: 36-51. – London 1985.
- Det norske arboret er blitt 14 år. – *Årsskrift for dendrologi og planteskoledrift 1983, 1984 og 1985*: 52–68.
- *Microbiota decussata*, en ny og hardfør bunndekkeplante. – *Årsskrift for dendrologi og planteskoledrift 1983, 1984 og 1985*: 69–71.
- *Stewartia*. – *Godbiter fra samlingene nr. 56*: 46, Univ. i Bergen, Bergens Tidende 29. juni 1985.

1986

- Noen nye planter langt sørfra. – *Norsk Hagetidend* 102 (7/8): 445–448.
 - Træs opbygning og egenskaber. – *Bevaringshåndbogen*. Udgivet af Statens Museumsnavn, København. 89–107.
 - Oddvin Reisæter 9.3.1913–2.9.1983. – *Dansk Dendrologisk Årsskrift VI*, 2. 1986. 93–94.
 - Alperoser. – *Godbiter fra samlingene nr. 57*: 22, Univ. i Bergen. Bergens Tidende 28. juni 1986.
- Jørgensen, P.M. og Søndergaard, P. – Botanisk hage og Det norske arboret. – *Norsk Hagetidend* 102, (2): 91–93.

1987

- Planter fra New Zealand og Australia. – *Godbiter fra samlingene nr. 58*: 28, Univ. i Bergen. Bergens Tidende 5. september 1987.

1988

- *Skovhistorie I. Kompendium efter P. Chr. Nielsen*. – Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Botaniske Institut, upubl. Kompendium 341 s.

1989

- Experiences with cultivation of plants from the southern hemisphere in West Norway com-

pared with observations from the Faeroe Islands. In "Træplantning i Føroyum i eina öld" – A century of tree-planting in the Faeroe Islands. – *Ann. Soc. Scient. Faeroensis. Suppl.* XIV, 165–180.

– Korkeg, *Quercus suber* L. – *Dansk Dendrologisk Årsskrift* 7: 58–63.

1993

– Skovødelæggelse, skovplantning og træartsforsøg på Porto Santo. – *Dansk Dendrologisk Årsskrift* 11: 19–33.

1997

– Nordisk arboretsamarbejde 25 år. – *Årringen* 1997 (1): 4–6.

– Erfaringer med dyrking av sørbøk, *Nothofagus*, i Vest-Norge og Danmark. – *Årringen* 1997 (1): 7–26.

– Nordisk arboretsamarbejde i 25 år. – *Dansk Dendrologisk Årsskrift* 15: 95–98.

1998

– Nogle planteportrætter. – *Dansk Dendrologisk Årsskrift* 16: 112–116.

– Forekskursion til Snøghøjgård Park og Mørkholt ved Vejle Fjord. – *Dansk Dendrologisk Årsskrift* 16: 124.

– Hendricks, D.R. & Søndergaard, P. 1998. – *Metasequoia glyptostroboides*: 50 years out of China. Observations from the United States and Denmark. – *Dansk Dendrologisk Årsskrift* 16: 6–24.

1999

– Establishing collections of rhododendron in West Norway and East Denmark. – *Journal of The American Rhododendron Society*, 53 (4): , fall 1999.

2002

– Oppbygging av rhododendronsamlinger i Vest-Norge og Øst-Danmark, del 1. – *Lapprosen* 1/2002: 6–9.

– Oppbygging av rhododendronsamlinger i Vest-Norge og Øst-Danmark, del 2. – *Lapprosen* 2/2002: 14–19.

2003

– Samarbeid om stauder i det nordatlantiske området. – *Gartneryrket* 2003 (1): 26–27.

– Apeskrekke (*Araucaria araucana*) i Vest-Norge. – *Årringen* 2003 (7): 21–30.

– Peppermynztebusk, *Prostanthera cuneata* Benth., en bestselger på Vestlandet. – *Årringen* 2003 (7): 15–20.

– *Araucaria araucana* in West Norway. – *International Dendrology Society Yearbook* 2003: 90–101.

2005

– *Araucaria araucana* (Molina) K. Koch i Norge og Danmark. – *Dansk Dendrologisk Årsskrift* 23: 33–50

2006

Søndergaard, P. & Egli, B.R. – *Zelkova abelicea* (Ulmaceae) in Crete: floristics, ecology, propagation and threats. – *Willdenowia* 36 (Special Issue): 317–322.

2007

– After dendrology, what? – *Jord og Viden* 12 (2007).

Årsmelding for Arboretet og de botaniske hager 2017

Ved Bjørn Moe, Arboretet og de botaniske hager, Universitetet i Bergen, Mildevegen 240, 5259 Hjellesstad (e-post: bjorn.moe@uib.no)

Arboretet og Botanisk hage på Milde er organisert som en avdeling under De naturhistoriske samlinger (DNS) ved Universitetsmuséet i Bergen, og er en del av UiB. Sammen med Muséhagen utgjør anleggene på Milde hageseksjonen ved muséet. Universitetet har ansvar for den vitenskapelige delen av virksomheten, forskningen, forvaltningen av de levende samlingene og formidlingen av dem. Den daglige driften av plantesamlinger og anlegg ligger under Arboretet og Botanisk hages felles driftsorganisasjon for virksomheten på Milde.

Universitetets virksomhet på Milde er regulert gjennom en samarbeidsavtale med Stiftelsen Det norske arboret som forvalter arboretområdet på til sammen ca. 600 daa av tidligere Fana heradsgards utmark. Stiftelsen fester området av Bergen kommune, og av dette igjen er ca. 70 daa overtatt av UiB til Botanisk hage. Stiftelsen mottar offentlige tilskudd fra Hordaland fylkeskommune, Landbruks- og matdepartementet og Bergen kommune.

Fra markeringen av Kjell Dnøgebos 67-års dag. Bak fra venstre: Solveig Lokøen Knudsen, Monica Strømme, Bjørn Moe, Reidun Samuelsen, Svanbild Ystaas, Deirdre M. Kennedy, Ole Fedje, Daniel Ducrocq, Bodil Oma, Mladen Golubović, Gustav Flatabø, Eva Kleffelgård, Alf Helge Søyland og Svein Arthur Thorbjørnsen. Foran står Adam Kurz, Per Harald Salvesen, Terhi Pousi, Kjell Dnøgebo, Else Jorunn Melstokkå og Stefan Reimann (foto: Bjørn Moe, 28. november 2017).

Tomten for reising av lystgårdsbuset fra Lønningen ble gravd ut og knausen der huset skal stå, ble sprengt ut (foto: Siri Skretting Jansen, 1. mars 2017).

Personale

Leder for Avdeling for naturhistorie var Bjarte H. Jordal fram til 1. september 2017, og etter det har Aino Hosia vært leder. Inger Måren var leder for hageseksjonen, men fra 1. juni i redusert 20% stilling, og ved årets utgang sluttet hun. Mladen Golubovic begynte i stillingen som overgartner i Arboretet og Botanisk hage 2. mai. Samme dag begynte Gustav Flatabø som gartner på særlige vilkår. Zeta Charlotte Tjøflot ble tilsatt som anleggsgartner 1. juni. Kjell Drægebø ble pensjonist 30. november etter mange års innsats som hjelpearbeider.

Arboretet og Botanisk hage har om lag 20 faste stillinger fordelt på avdelingene: informasjons-, formerings-, urte- og lignoseavdelingen, samt administrasjonen. I tillegg hadde vi personer tilsatt midlertidig og på prosjekter. Eva Kleffelgård jobbet i vikariat i Botanisk hage fra 1. november 2017 til 30. april 2018.

Anleggsgartner Paul Edmundo Odfjell fortsatte i stillingen som anleggsgartner ved Stiftelsen i prosjektet "Krafttak 2015-2019". Kjetil Farsund Fossheim jobbet i prosjekt for Stiftelsen med digitale oppgaver.

Solveig Knudsen hadde praksis på Milde i to perioder, til sammen 9 uker høsten 2017.

Disse har jobbet som sommervikarer på Milde: Filip Simjanoski, Frauke Materlik, Hannu Keränen, Åsmund Storheim Thorbjørnsen, Adam Trude, Felix Klessmann, Nick Craven, Malin Lennström-Örtwall, Deirdre M. Kennedy, Stine-Elin Helmers Øvrebø og Hedda Bakåsmoen Holm.

Grunnmuren for Lønningen lystgård er kommet opp. Underetasjen skal bl.a. romme undervisningsrom og garderober med toaletter (foto: Bjørn Moe, 9. mai 2017).

Været og vekstsesongen

Det ble en relativt mild start på året, og allerede 13. januar stod *Rhododendron* 'February Dawn' i full blomstring. Vinteren var grønn uten snødekke av betydning. Mot slutten av januar hadde enkelte planter begynt å røre på seg i Botanisk hage, og de indikerte svært tidlige vårtegn. Seinere kom det en kaldere periode med nattefrost i første halvdel av februar, og kaldest var det den 8. februar med 8 kuldegrader. I slutten av mars var flere av de tidlige rhododendronplantene i artssamlingen i gang med blomstring, omtrent som normalt.

Forsommeren ble fuktig, og i juni kom det nedbør nesten hver eneste dag. Det fuktige været fortsatte utover juli, inntil det kom en kort periode med sol og god varme rundt 20. juli. August ble også svært fuktig, men rundt midten av september kom det en fin og tørr periode med høge temperaturer. I oktober – desember dominerte lavtrykkene, og totalt sett ble 2017 et svært nedbørrikt år.

Lønningen lystgård, en gave fra Avinor

Det gamle og fredete huset fra slutten av 1700-tallet (Lønningen lystgård) måtte demonteres for at Avinor skulle gjennomføre den planlagte utvidelsen av Flesland flyplass. I 2013 ble det inngått en avtale mellom Universitetet i Bergen og Avinor om å gjenreise huset i Botanisk hage på Milde.

Under stillas og presenningtelt reiser tømmerveggene i det gamle lystgårdshuset seg (foto: Anne Hordnes, 21. desember 2017).

Anleggsarbeidet startet opp 20. februar 2017 med graving og felling av trær, men de store eikene ved tomten ble bevart. Noe sprengning måtte til for å gi plass til husets kjelleretasje. Hele denne delen av Botanisk hage skal bygges om, og et større areal ble avstengt som anleggsområde. Lønningen lystgård er første del av Adiabata-prosjektet, en framtidsvisjon for utvikling av Botanisk hage.

Grunnarbeidet ble utført utover våren, og før tømmerarbeidet kunne starte, ble det i juni satt opp høge stillaser omkring huset. Alt ble kledd inn i en stor presenning som gjorde det mulig å arbeide under tørre forhold. Byggeprosessen kunne ikke følges fra utsiden, men på slutten av 2017 var husets bærende konstruksjoner gjenreist, og taksperrer og ytre vegger var kommet på plass.

Nyanlegg og oppgraderingsarbeider

Oppgradering av Dalsmyra ble ferdigstilt med hellelagt plattning ved informasjonsområdet. Støttemuren for skråningen mot tømmervegen ble ferdig og påfylt jord og tilsådd med gras. Tømmervegen over muren ble forsøkt senket ned til fast fjell for å få en mindre bratt skråning ned mot støttemuren.

Etter gode erfaringer med robotklipper i Botanisk hage, ble det bestemt å legge til rette for dette også i Arboretet. Strømkabel ble trukket fra garasje til ladeplass og fastmontert strømboks. Et tidligere nedgravd trekkerør fra garasjen ble tatt i bruk, så det var bare nødvendig å grave grøft halve vegen, altså fra Lynghagen til Miniarboretet.

I Blondehuset er ny kjøkkeninnredning kommet på plass (foto: Bjørn Moe, 27. mars 2017).

Turvegen og tørrmuren som går parallelt med Mildevegen ved Damhaugen (ovenfor Rosariet) ble ferdigstilt.

I trekanten mellom vegene ved "Verdens ende" ble det etablert et nytt informasjonsområde. Jorda ble gravd opp og flyttet til den nye skråningen på Dalsmyra, samtidig som steinmasser fra Dalsmyra ble fylt i til å planere ut informasjonsområdet til samme høyde som bilvegen. Det planerte området har blitt en god stimleplass foran infotavlen som er montert ved bergveggen. Det gjenstår å ferdigstille den delen som har skråning mot veien til Grønevika, og det skal lagges en snarveg over plenen der. Her må det også graves ned ny drenekum før plassen kan ferdigstilles.

Ny informasjonstavle ved "Verdens Ende", like ved Blondehuset (foto: Bjørn Moe, 30. mai 2017).

Vårdugnad i Lynghagen. Olaf Hammersland svinger saksen i forgrunnen (foto: Terhi Pousi, 3. april 2017).

Stormen "Birk" som inntraff rett før jul 2017, førte til store flomskader på grusvegene i Rosariet, Hatlehaugen og i Sørbøkdalen. Noe av skaden kan skyldes for små dimensjoner på de gamle drenerørene og at eikerøtter hadde trengt inn i betongrørene. Mørkevassvegen hadde tidligere på høsten blitt rensket i sidegrøftene, så her var dreneringen god, og det ble ingen skader der.

Ulefoss-benkene i Blondeshushagen ble oppgradert. Det ble kjøpt inn planker av det holdbare treverket Accoya, og det ble skiftet på fire benker.

Vedlikehold i skogen og plantesamlinger

Det ble også denne vinteren opprydding etter stormfelt gran, og det ble hogget mer av den gjenstående granen i skogkanten ovenfor Søre Mørkevågen. Det gav dermed plass for å fylle mer stein i enden av traktorveien mot Brandanaset, slik at en kan få laget en snuplass for tilhenger der.

Tømmeret ble kjørt fram til Dalsmyra med eget utstyr og levert til Skogsamvirket Vestskog SA. Ved Mørkevassbråtet ble de amerikanske rød lønnene tatt ned pga. feilplassering i asiatisk samling. Det ble ryddet i området rundt, og dermed er utsikten mot Mørkevatnet blitt vesentlig bedre. Den mye brukte stien ned mot vatnet ble gruset opp. Kvist etter skogfelling og rydding ellers blir fliset opp eller kjørt vekk etter hvert.

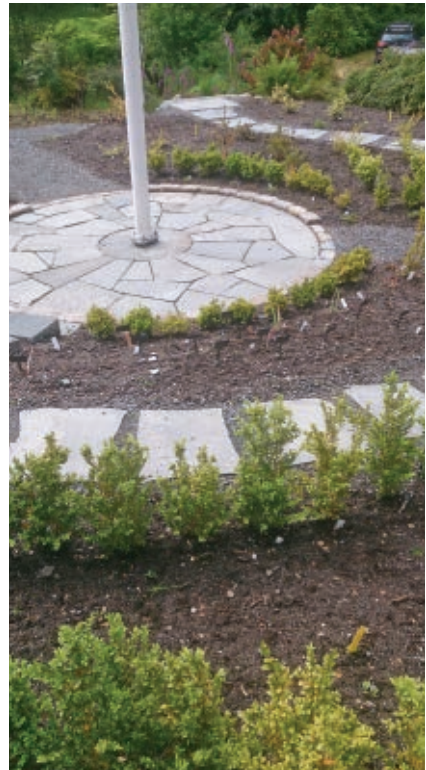

Startskuddet er gått for Venneforeningens årlige plantesalg (foto: Terhi Pousi, 29. april 2017).

Nyplanting i Arboretet, tilvekst i samlingene

Totalt i 2017 ble tilveksten i Arboretet på 212 aksesjoner fordelt på 131 ulike arter og sorter og tilsammen 554 planter. Nyplantingen med buksbom på Flaggstanghaugen utgjorde den største andelen med 102 planter fordelt på 67 aksesjoner. Til rhododendron-samlingene var tilveksten 52 planter fordelt på 29 aksesjoner. I Rosariet ble det supplert med 54 planter fordelt på 19 aksesjoner.

Av planter til Lynghagen fikk vi 23 aksesjoner med *Erica* (mest purpurlyng), 6 aksesjoner med *Calluna* og 2 aksesjoner med *Daboëcia*. Til sammen utgjorde dette 100 planter, innkjøpt fra Eides stauder.

En samling av buksbom er kommet på plass i Flaggstanghaugen (foto: Per Harald Salvesen, 8. juli 2017).

Klumpblad er en plagsom snylter på en japansk azalea (Rhododendron kaempferi). Her plukker fra venstre: Eva Irgens, Berte Malm og Ellen Olsen Lund (foto: Terhi Pousi, 12. juni 2017).

Samlingen 'Norske trær' ble gjennomgått og registrert på nytt i 2017, og nye skilt hengt på trærne. Dette ga en tilvekst på 25 aksesjoner. Denne samlingen egner seg spesielt godt til skoleundervisning.

Det ble plantet ut en del nye *Sorbus* på Ormehaugen ved Dalsmyra og på Kodlo, og en ny samling ble etablert ved Tømmersmoget i Miniarboretet. I Blondehushagen ble det plantet ut 9 aksesjoner av urter brukt i folkemedisinen. En del lignoser ble bestilt som frø fra andre botaniske hager.

Utvidelse av Arboretet

Stiftelsen fikk tilbud av tomteselger Leif Dons om å kjøpe en eiendom på 9 da vest for naustet i sørlige del av Naustdalen. Området ble vurdert som attraktivt med naturskog av eik og grense til sjøen. Avtalen ble signert 6. oktober 2017.

Kjøretøy o.l.

De siste årene har vi fått oppgradert flere kjøretøy som traktor, biler og gravemaskin. I 2017 fikk vi Gator, en elektrisk bil som er vårt nye transportverktøy internt på Milde. Også Heatweed til miljøvennlig bekjempelse av ugras med varmt vann, ble levert, alt finansiert fra en ekstrabevilget million fra Universitetsmuséet.

Plantesykdommer og skader

Klumpblad (*Exobasidium*) blir påvist hvert år på visse arter og sorter av *Rhododendron*. For å begrense smitten, blir soppen plukket før modning.

Også i 2017 ble det ryddet bulkemispel som et tiltak mot pærebrann. Planten er spesielt lett å se i november etter at den har fått røde høstfarger.

Glasstaket på Veksthuset byttes til polykarbonat (foto: Bjørn Moe, 16. november 2017).

Det er observert spor og skade etter hjort i flere områder både i Arboretet og Botanisk hage. Vi står overfor et økende problem dersom hjorten får et mer fast tilhold med flere dyr i skogene på Milde.

Veksthuset

Etter at en glassrute falt ned fra taket i Veksthuset, ble det bestemt at hele taket måtte skiftes ut til polykarbonat som er bedre og mer isolerende. Arbeidet ble utført høsten 2017.

Fra fiken-samlingen ble store planter gravd opp og sendt til Botanisk hage i København. Elisabeth Nesheim-Hauge startet et eksternt prosjekt med spiring av frø innsamlet fra lynghet. Prosjektperioden er oktober 2017 – februar 2018.

Blondehuset

Det har heller ikke i 2017 vært ordinær utleie av Blondehuset. Driften har ellers gått uten større hendelser, og ordningen med kaféen som drives av "Kor e' Vi" ble videreført som tidligere år, fra påske og ut september. Avtalen ble reforhandlet slik at Stiftelsen via Arboretets venner skal få en større andel av kaféens inntekter. I desember var huset reservert for Juleutstillingen for femte året på rad.

Årets kafésesong kunne innvie det nye kjøkkenet. Arbeidet med å demontere det gamle startet på nyåret, og deretter ble et nytt og funksjonelt kjøkken montert. Valg av kjøkkentype (Ikea), farger, fliser osv. ble gjort i samarbeid med Stiftelsen og Arboretets venner, og arbeidet ble utført av "Kor e' Vi". Ny komfyr ble kjøpt inn.

Arboretets venner bidrar på dugnad til å kappe ved for salg salg i sekker. Fra venstre: Alf Helge Søyland, Olaf Hammersland og Fredrik Sørvig (foto: Terhi Pousi, 18. september 2017).

Plantedatabasen Iris, skilting av trær

Samlingsforvaltningen med oppdatering av plantene i databasen, på skilt og kart er en viktig del av arbeidet vårt. Den geografiske informasjonen er blitt tilgjengelig for publikum via hageutforskeren i Iris, men så langt er bare rhododendron-artssamlingen og Japanhagen blitt publisert. Det arbeides med å klargjøre flere samlinger for publisering via nettsiden vår, da dette er en prioritert oppgave for Universitetsmuseet.

Det arbeides med skiltmal for merking av trær med grove stammer og uten greiner til å feste hengeskilt i. Slike skilt festes med skrue i kombinasjon med fjær. Det er blitt kjøpt inn en egen skriver til formålet. Til å feste tapen ble det kjøpt inn plastplater som ble kuttet opp i aktuell størrelse.

Nye informasjonstavler

Det ble montert nye informasjonstavler på fire steder i Arboretet: Dalsmyra, Norske trær, Naturstien og ved "Verdens ende". Sistnevnte framstår nå som et sentralt informasjonspunkt der det i tillegg er planlagt et infoskop for informasjon om arrangementer o.l. Grafika har stått for det grafiske arbeidet av informasjonstavlene, og Grønnevik AS har levert stativene.

Nettsider, Facebook

Nettsidene blir stadig viktigere for å nå ut til publikum og media med informasjon. Vi hadde 60.646 besøk på hjemmesidene i 2017. Vi informerer om viktige hendelser, og lager nyhetssaker om det som skjer. Facebook blir også flittig brukt, gjerne om mindre saker, til publisering av aktuelle bilder og til annonsering av arrangementer.

Venneforeningens dugnad plukker ut frø fra fruktene av Euonymus. Fra venstre: Ragnhild Nordbye, Ellen Olsen Lund, Bjørn Moe, Berte Malm og Grete Ellingsen (foto: Terhi Pousi, 25. september 2017).

Frøliste, *Index Seminum*

Til vår *Index Seminum* prioriterte vi også i 2017 innsamling av frø i naturen, og vi dro på en organisert innsamlingstur til Sunnhordland, Karmøy, Rennesøy og Jæren 4. – 8. september. Deltakerne var Heidi Lie Andersen, Torsten Eriksson, Mladen Golubovic, Bjørn Moe og Bodil Oma. I tillegg ble det samlet frø fra fjellområder i Hordaland, særlig Hamlagrø i Voss og Sysendalen i Eidfjord. Det ble samlet både til egen frøliste og til nasjonal frøbank av rødlistearter. Av totalt 144 nummer på listen var det 93 villinnsamlet og 51 fra Arboretets samlinger.

Venneforeningens dugnad ved Eva Irgens (t.v.) og Camilla Haneberg høster frø av Leucothoe grayana i Japansamlingen (foto: Terhi Pousi, 6. november 2017).

Godt oppmøte når Per Magnus Jørgensen forteller om Rhododendron. Her med en lydbør flokk i artssamlingen (foto: Terbi Pousi, 7. mai 2017).

Arrangementer

'Arboretets dag' gikk av stabelen søndag 28. mai. Det ble en vellykket dag med fint vær og mye publikum. Mange samarbeidspartnere, både gjengangere og noen nye deltok med stands. Konferansier var Øyvind Offerdal som også underholdt med gitar sammen med Per Bolstad. Til underholdningen bidro "Kor e' Vi" med korsang og Arvid Aasprang på saksofon.

Arboretets venner har avholdt to medlemsmøter. Vår møte ble holdt den 14. mars, der Siri Skretting Jansen hadde omvisning i den nye Universitetsaulaen, og Heidi Lie Andersen holdt foredrag om fremtidsvisjoner for Botanisk hage på Milde. Høstmøtet ble holdt den 24. oktober der Anne Tafjord-Kirkebø holdt foredraget

For de minste er nok binderløypen med bl.a. løypestreng et høydepunkt på 'Arboretets dag'. Atle Grung-Eide passer på (foto: Bjørn Moe, 28. mai 2017).

Svært mange fant veien til Milde på 'Arboretets dag' (foto: Bjørn Moe, 28. mai 2017).

"A river runs through it", om en botanisk hage i Norfolk i England. Venneforeningen arrangerte tur til Bekkjarvik lørdag 10. juni.

Det årlige plantesalget for Arboretets venner ble avviklet lørdag 29. april og gir et godt tilskudd til venneforeningens økonomi. Foreningen har i tillegg ansvaret for salg av ved, både kapping og pakking i sekker. Til sammen ble inntektene for ved- og plantesalget på kr 73.401,43.

Enkelte arrangementer i vårt område er det andre foreninger som står ansvarlige for, som 'Rosens dag' v/Roseforeningen i Hordaland, lørdag 24. juni og 'Soppens dag' v/Sopp- og nyttevekstforeningen i Bergen, søndag 3. september. Soppforeningen arrangerte også en sopptur i Arboretet søndag 1. oktober.

Arboretet og de botaniske hager inviterte til en rekke publikumsarrangementer som var åpne for alle. Egne ansatte sto for gjennomføringen av arrangementene og deltok i aktivitetene med stands, omvisninger og på annen måte. En programbrosjyre ble utgitt med støtte fra Universitetsmuséets formidlingsavdeling ved Siri Skretting Jansen, som også bidro vesentlig i flere av arrangementene.

Åpne publikumsarrangementer:

'Rhododendronvandring i artssamlingen' ved Per Magnus Jørgensen, søndag 7. mai.

'Hvordan dyrke grønnsaker' ved Myklestad plantegård, Botanisk hage fredag 19. mai.

'Våryr Muséhage', søndag 21. mai.

'Japansk dag', stort arrangement i Japanhagen, søndag 11. juni.

Mange hadde lagt turen til Milde for å være med på 'Japansk dag' i Botanisk hage (foto: Terbi Pousi, 11. juni 2017).

- 'Insekter i hagen' med Bergen Insektklubb i Botanisk hage, søndag 2. juli.
- 'Medisinplanter' ved farmasøyt Bjarne Thune i Botanisk hage, søndag 20. august.
- 'Hagefest', stor forsknings- og markedsdag i Botanisk hage, søndag 10. september. En lang rekke foreninger og enkeltpersoner deltok og bidro.
- 'Supermat i Botanisk hage' med SPIRE, søndag 1. oktober.
- 'Epledagen i Botanisk hage' med besøk av fruktdyrkere og epleforskere, søndag 22. oktober.
- 'Potetdagen i Botanisk hage', søndag 5. november.

I adventstiden arrangerte vi for femte året på rad utstillingen 'Julens botanikk' 3. – 21. desember, og vi inviterte til 'Juleverksted' søndag 3. desember.

Vi har videreført tradisjonen med te-servering andre tirsdag i måneden i Tepaviljongen, der vi inviterer publikum og ansatte til å smake på japanske te-sorter, til sammen 9 ganger i 2017.

Morten K. Bragdø fra Randesund planteskole ble invitert til Botanisk hage fredag 24. mars for å informere om jord og de biologiske prosessene i jorda. Vi sendte ut invitasjon til anleggsgartnerne i Bergen, og det ble et meget bra fremmøte.

Vi arrangerte kurs som var åpne for publikum etter påmelding. Tema for kursene var 'Hageflett, fletting av levende pil' 1. april ved Drude Isene, 'Poding av frukttrær' 28. april og 'Kurs i plantelatin' 31. oktober og 14. november ved Tor Jan Ropeid. Rolf Eide og Egil Sæle holdt lyngkurs for ansatte og dugnadsfolk i venneforeningen, mandag 16. oktober.

Alf Helge Søyland med interesserte tilhørere under arrangementet 'Insekter i hagen' (foto: Terbi Pousi, 2. juli 2017).

Vi holder omvisninger på bestilling så langt vi har ressurser til det, men tilbudet er begrenset, spesielt i helgene. Til sammen ble det i løpet av året gitt 56 organiserte omvisninger med guide i Arboretet og Botanisk hage på Milde. Tilsammen er det notert 1445 deltakere på disse. Totalt antall publikum som har deltatt på omvisninger og arrangementer er beregnet til 5650 personer.

Samarbeidet med Skolelaboratoriet for realfag fortsatte. Vi arrangerte etterutdanningskurs for lærere 29. august, der både Botanisk hage og Arboretet ble brukt til dervisningen en hel dag. Arboretet var ellers godt besøkt med skoleklasser i juleutstillingen via den kulturelle skolesekken.

Te-servering ved Adam Kurz og Bodil Oma i Japanhagen (foto: Terbi Pousi, 14. februar 2017).

En imponerende utstilling av sopp som er funnet i Bergensområdet til 'Soppens dag'. Knut Geelmuyden fra Bergen sopp- og nyttevekstforening forklarer (foto: Terhi Pousi, 3. september 2017).

Reiser, symposium og kurs

På årsmøtekonferansen til Norsk Trepleieforum 9. – 10. mars deltok Paul E. Odfjell og Terhi Pousi. Rhodo Vest holdt kurs i formering av rhododendron 11. mars. Alf Helge Søyland, Terhi Pousi og Svein Arthur Thorbjørnsen deltok på kurs i plantevernserifisering 23. mars. Stefan Reimann deltok på en regional rosekongress i Slovenia, Ljubljana 11. – 14. juni. Alf Helge Søyland og Ellen Olsen Lund (Arboretets venner)

Bodil Oma demonstrerer årets potetavling fra samlingene på 'Potetdagen i Botanisk hage' (foto: Siri Skretting Jansen, 5. november 2017).

Tor Jan Ropeid levendegjorde botanisk nomenklatur med 'Kurs i plantelatin' (foto: Bjørn Moe, 14. november 2017).

deltok på en studietur til RHS Harlow Carr Garden ved Harrogate og Riverside park i Perth for primært å se på lynghager. Det ble også tid for besøk i Royal Botanic Garden Edinburgh og Branklyn Garden i Perth, 22. – 25. juni. Terhi Pousi og Oddvar Skre deltok på Nordisk arboretutvalg sin årlige samling, Moskva 7. – 12. august.

Arboretets støttespillere

Støtteforeningen Arboretets venner er en viktig ressurs, både ved å gi økonomisk støtte, og som bidragsyter til dugnad, avvikling av arrangementer og andre aktiviteter. Dugnadsinnsatsen har vært høy også i 2017, og hver uke stiller det opp en trofast gjeng som gjør mye nyttig arbeid. Det ble utført 1208 timer, og i tillegg arbeid på onsdager i Rosariet, de øvrige på mandager og under arrangementer og i juleutstillingen.

I tillegg til arbeid ute i samlinger og anlegg, har dugnadsfolkene høstet, renset og pakket frø til vår egen frøliste før utsendelse til nasjonale og internasjonale bytteforbindelser.

Norsk Roseforening, avdeling Hordaland samarbeider med Arboretet og Arboretets venner, og har i løpet av året bidratt med dugnadsinnsats onsdag ettermiddag i Rosariet.

Fredrik Sørvig og Olaf Hammersland under høstdugnad i artssamlingen av Rhododendron, (foto: Terhi Pousi, 6. november 2017).

Arboretets venner bidro videre med innsats og ga etter søknad tilsagn til økonomisk støtte på kr 254.188,- til følgende formål:

- Innkjøp av robotgressklipper inkl. fremføring av strøm: kr 105.781,-
- Oppgradering av Ulefossbenker: kr 16.280,-
- Tilskudd til nytt kjøkken i Blondehuset: kr 42.127,-
- Arboretets dag: kr 35.000,-
- Juleutstillingen: kr 25.000,-
- Innkjøp av planter: kr 30.000,-

En annen viktig støttespiller for oss er "Kor e' Vi" som driver kaféen i Blondehuset på søn- og helligdager fra påske og ut september. I mai og juni er det kafé også på lørdager.

Det var konsentrert og hektisk aktivitet med kransebinding og dekorasjoner under 'Juleverksted' i Veksthuset (foto: Bjørn Moe, 3. desember 2017).

Tor Jan Ropeid, Institutt for fremmedspråk, Universitetet i Bergen, postboks 7805, 5020 Bergen (e-post: tor-jan.ropeid@uib.no)

I dette nummeret av Årringen kan vi lese om *Myrrhis odorata*, en velduftende plante som flere steder i landet har funnet veien fra gamle hager til en plass i norsk flora. I Norge er ellers utvalget av utpregede duftplanter relativt beskjedent, men det finnes én plante som i tidligere tider også spilte en betydelig økonomisk rolle, og som til dels ble eksportert fra Norge til andre land i Europa. Planten det dreier seg om, er pors, en liten busk som i store deler av landet er vanlig på myr og andre fuktige steder. Den inneholder store mengder aromatiske stoffer, og å gå gjennom et porskratt på en varm solskinnsdag kan ha en nesten bedøvende virkning. Men når man setter seg ned og forsøker å nøste opp porsnavnets språklige bakgrunn, blir man forvirret. Det viser seg at det rett og slett ikke har vært mulig å finne en tilfredsstillende forklaring på navnet, og vi må nøye oss med mer generelle betraktninger.

Pors (Myrica gale) blomstrer på bar kvist tidlig om våren og pollineres med vindens hjelp. De små blomstene sitter på egne hann- og hunnbusker. Særlig hunnkraklene er rike på kjertler med aromatiske oljer og harpikser (fra Thomé 1885, t. 167).

Pors vokser i myrene omkring Mørkevatnet i Arboretet, og bidrar der til vårstemningen med sine brune rakler når den blomstrer på bar kvist (foto: Per Harald Salvesen 21. mai 2003).

For å betegne *Myrica gale* brukes i Europa hovedsakelig to forskjellige plantenavn: *pors* og varianter av dette og *Gagel/gale*. Det første navnet *pors* har en vid utbredelse i germanske språk. Det finnes i norsk, svensk, dansk og islandsk og også i finsk hvor det sannsynligvis er kommet inn som lånord. Det finnes videre både i tysk og nederlandsk, men ikke i engelsk. Særlig tysk oppviser en relativt stor variasjon av former (*Post*, *Porst(e)*, *Porsch*, *Posse*). At en plante innen en språkfamilie kan ha samme navn over et stort geografisk område er ikke spesielt overraskende. Slike navn signaliserer gjerne at det dreier seg om en plante mange kjenner til, enten på grunn av utseendet eller nytteverdien. Når det gjelder *pors*, er det, som vi skal se, først og fremst det siste som er tilfelle. Ved nærmere ettersyn viser det seg imidlertid at det skjuler seg to vidt forskjellige planter bak navnet *pors*: vanlig *pors* (*Myrica gale*) og finnmarkspors (*Rhododendron tomentosum*). Den sistnevnte hører til lyngfamilien og ble tidligere plassert i slekten *Ledum* (*Ledum palustre*), som i nyere botanisk systematikk er blitt overført til *Rhododendron*. Finnmarkspors har en nordøstlig utbredelse og er nesten helt fraværende i Vest-Europa. Det er særlig i de områdene *pors* og finnmarkspors har en overlappende utbredelse at *pors*-navnet brukes om begge planter. Det samme gjelder i det tyske språkområdet hvor plantenavnet *Po(r)st(e)* blir brukt både om *Myrica gale* og *Rhododendron tomentosum*. Det har vært spekulert på om plantenavnet *pors* kan være et gammelt innlån fra det slaviske språkområdet. Hvis man går ut fra at navnet i de tidligste tider i særlig grad har vært knyttet til finnmarkspors, kan dette høres ut som en forklaring som ikke kan utelukkes, men det har ikke vært mulig å finne språklige paralleller i slaviske språk som kan underbygge en slik hypotese. Knut Fægri skriver at "*navnet pors går tydeligvis også på duften*". Dette høres ikke urimelig ut, men i likhet med alle andre som har befattet seg med dette plantenavnet, gir han ingen forklaring som kan underbygge påstanden.

Hannrakler av pors (Myrica gale) i blomst (foto: Per Harald Salvesen, 17. mars 2019).

I tillegg til pors og *Gagel/gale* finner vi i gamle urtebøker navn som ikke er hentet fra den folkelige språktradisjon. Da Linné gjennomførte sitt store plantedåpsarbeid, valgte han f.eks. å bruke navnet *Myrica* om porslekten. Dette navnet går tilbake til gresk *myrike*, som var en betegnelse på flere arter i

tamariskslekten, noe som bortsett fra at også tamarisker er aromatiske busker botanisk sett gir liten mening siden det ellers finnes få fellestrekk mellom tamariskslekten og porslekten. I sin *Philosophia botanica* (1751) fører Linné selv *Myrica* opp blant de plantenavn som har en obskur gresk bakgrunn. Forløperen for Linnés navnebruk finner vi i tyske middelalderdokumenter (skrevet på latin). Her dukker *Myrica* (eller *Mirica*) opp som samlebegrep for 'lyng' eller 'lyngmark'. Dette er en parallell til tysk *Heide*, som også har begge betydningene. I tidlig nyhøytysk finnes mange eksempler på at ordet også er blitt tatt opp i folkespråket (*Myrika, Mirika, Merika, Merk, Merik*). Diefenbach fører opp en rekke belegg for disse merkelige formene som lar seg påvise fra ca. år 1300, men som ikke lenger er levende i dag.

Hunnrakler av pors (Myrica gale) i fruktstadiet. Tallrike gylne harpikskjertler mellom fruktene gir den kjente aromaen (foto: Bjørn Moe, 18. september 2018).

Finnmarkspors (*Rhododendron tomentosum*) er vanlig på myrene i indre strøk av Nord-Norge, her i Øvre Pasvik i Finnmark (foto: Bjørn Moe, 1985).

Pors blir ellers ofte også blandet sammen med myrt (*Myrtus communis*), en annen aromatisk busk. Denne sammenblandingen finner man ofte i eldre urtebøker, enten i forvanskede former (*mirtus*, *mirto*, *mirtel*) eller med et tillegg for å vise at det

ikke dreier seg om den "ekte" myrten – alle de følgende navnene som inneholder 'myrt', betyr pors: *deutsche Myrte* (tysk myrt), *Myrtenheide* (myrtelyng), engelsk *bog myrtle* (myrmyrt), spansk *mirto holandés* (hollandsk myrt), portugisisk *mirto de Brabante* (brabantisk myrt), russisk *datski mirt* (dansk myrt). I apotekene ble tørkede porsblad solgt som '*Folia Myrti brabanticae*'. På denne måten signaliserer navnebruken at det i hjemlig flora finnes en plante som kan måle seg med den mer kjente ekte myrten.

Som artsepetit velger imidlertid Linné *gale*, et navn som ikke har sine røtter i gresk eller latin. Dette er det gamle engelske navnet på pors, mens *Bog myrtle* kan anses som et kunstnavn. Engelsk *gale* har sin tyske parallell i navnet *Gagel*, som i dag er den foretrukne tyske betegnelsen for pors. Navnet er gammelt både i engelsk og tysk. I begge språk finner vi skriftlige belegg fra ca. år 1000. I tysk har det imidlertid på langt nær vært like hyppig brukt som *Po(r)st(e)*. *Gagel* finner vi først og fremst i nedertyske kilder og i området rundt Rhinens nedre del. Det kan dermed se ut til at *gale/Gagel* særlig er knyttet til det engelske og nedertyske språkområdet, mens *pors* er brukt i de øvrige deler av Tyskland og i de nordiske landene. Det er ikke utenkelig at *gale* kom til De britiske øyer da de nordtyske angelsakserne erobret England fra rundt år 400.

To tidligere eksempel på bruk av *Gagel*: Den flamske lege og botaniker Rembert Dodoens (1517–1585) nevner i sin urtebok (*Cruyjdeboeck*) fra 1554 at *gagel* beskyt-

ter mot møll og annet utøy i klesskap. Hos sveitseren Caspar Bauhin (1560–1624) nevnes det at det finnes en *myrtus* som man kaller *Gagel* ("*quam Gagel vocant*"), og at den benyttes i ølbrygging. Hos Caspar Bauhins eldre bror Johann Bauhin (1541–1613) finner vi for første gang det engelske navnet *gale* i en plantebok utgitt utenfor Storbritannia. I *Historia plantarum universalis*, som først kom ut etter hans død, forsøker han å sammenfatte alt som på den tid var kjent om planter. Han skriver at han for 30 år siden har fått et herbarieark av den engelske legen Peter Turner, og at Turner på dette arket hadde skrevet plantens engelske navn *gale*. Johann Bauhin er godt kjent med navnet *Gagel*, men synes tydeligvis at det engelske navnet er så nytt og interessant at han likeså godt bruker det som overskrift i det avsnittet hvor planten beskrives (bd. 1, bok 8, s. 223–224). På denne måten kommer det engelske plantenavnet *gale* inn i den vitenskapelige planteskrivelse. Før det overtas av Linné som artsepetit, er det allerede i 1706 blitt brukt som slektsnavn av franskmannen Joseph Pitton de Tournefort (1656–1708).

Det som er felles for navnene pors og *Gagel/gale*, er at det ikke har lyktes å finne noen tilfredsstillende etymologisk forklaring for noen av navnene. Kan det tenkes at begge går tilbake til før-indoeuropeiske språk, og at de dermed gjenspeiler at planten har vært kjent og brukt gjennom mange tusen år? Tanken er fascinerende, men lar seg ikke begrunne språklig.

Når det gjelder pors, er det påfallende at denne utseendemessig så beskjedne planten både i Norge, Sverige og Danmark finnes i mange stedsnavn. I Norge er det mest kjente av disse Porsgrunn. Lenge trodde man også at Porsanger var et eksempel på en slik sammensetning. Siden vanlig pors ikke forekommer så langt nord, måtte det i så fall ha dreid seg om finnmarks-porsen. Nyere forskning har vist at det er overveiende sannsynlig at dette ikke er tilfelle, men at navnet språklig sett har sin bakgrunn i samisk.

I bruken av *pors* i stedsnavn har vi et språklig hint om at pors er en plante med en eldgammel forhistorie som nytteplante. I en dansk bronsealdergrav datert til 1370 fvt. (den såkalte "Egtvedpiggen") fant man et lite neverspann som viste seg å inneholde rester av en gjæret drikk som hadde vært tilsatt pors. Pors lar seg også påvise i jernalderfunn i Danmark og i området rundt Rhin-munningen. Disse funnene viser på mange måter frem mot den sentrale rolle pors kom til å få i ølbrygging. Før det ble vanlig å bruke humle under brygging av øl, var faktisk pors

Et dansk øl brygget med smaksetting av pors (fra: <https://thisted-bryghus.dk/produkter/flaskeøl/porse-guld/>).

'Gageleer' et belgisk porsøl
(fra www.gageleer.be/gageleer-original/).

ølbryggernes viktigste smakstilsetning. Fra 1300-tallet til begynnelsen av 1600-tallet var pors en hovedingrediens i ølbrygging i deler av Europa. Ølet ble smaksatt med en blanding av aromatiske urter kalt *grut* eller *gruit*. Viktigheten av pors kommer tydelig til syne i tidlig lovgiving i mange land. I en norsk retterbot (en særlov gitt av kongen) fra 1300-tallet, fastsettes det en pris for salg av porsøl (*porsmungát*), og det finnes belegg for at pors var en viktig handelsartikkel som var belagt med toll. I Nord-Tyskland og Nederlandene hadde kirken eller fyrstene kontrollen over handelen med grut, og de hadde muligheten til å forpakte denne innbringende handelen til viktige kjøpmannsfamilier, som kunne kalle seg "Grutherren". Litt etter litt ble humle som smakstilsetning viktigere. Det

var særlig Hansa-byene som sto for denne handelen med humle. Innehaverne av gamle grutprivilegier forsøkte å kjempe mot humlen, men kunne bare forsinke utbredelsen. Humleøl hadde dessuten den fordel at humle har bedre konserverende egenskaper enn grut. Som et avsluttende høydepunkt i kampen mellom humleøl og porsøl kan vi betrakte den bayerske renhetsloven av 1516 som fastsetter at øl bare kan brygges på malt, humle og vann. Denne loven kan på mange måter også betraktes som en lov som også hadde som formål å forhindre mindre ønskelige tilsetninger i øl. Det finnes eksempel på at grut ble tilsatt hallusinogene urter som bulmeurt, belladonnaurt, piggeple o.l. Og når det ble brukt finnmarkspors og ikke vanlig pors, kunne rusen bli mer ubehagelig enn ønsket. Finnmarkspors kan nærmest betraktes som en giftplante. Av planten kan det trekkes ut en olje (porsolje) med en berusende, nærmest narkotisk virkning som følges av ubehag og heftig skallebank etter at rusen har gitt seg. Det kan se ut til at bruk av finnmarkspors i ølbrygging etter hvert bidro til at *grut* kom i vanry. I hvert fall gikk kunnskapen om bruken av *grut* litt etter litt i glemmeboken. Dens tidligere utbredelse og viktighet kommer den dag i dag likevel til syne i familienavn som *Grüter*, *Gruiter* og *de Gruyter*. I arbeidet med denne artikkelen har jeg konsultert det store oppslagsverket *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* – og som et kuriosum kan nevnes at dette oppslagsverket utgis av Verlag Walter de Gruyter, ett av verdens største vitenskapsforlag, som gjennom sin grunnleggers familienavn har en forbindelse til gamle dagers ølbrygging.

Etter at EU-domstolen slo fast at Renhetsloven må oppfattes som en handelshindring i strid med vedtektene i EU, ble gamle ølloppskrifter hvor man ikke brukte humle, funnet frem igjen. Norge hadde fulgt Renhetsloven siden 1912 og var faktisk det siste

landet hvor loven ble opphevet per 1. januar 1994. I dag finnes det norske mikrobryggerier som tilbyr porsøl, men det er særlig danske, tyske og belgiske bryggerier som har begynt å brygge øl med utgangspunkt i de gamle grut-tradisjonene. Noen tilbyr også øl med finnmarkspors som smakstilsetning, men dette er vel noe for de mer garvede ølhunder.

Litteratur

- Arbmann H. / Hoops, J. & Beck H. 1973–2008. – *Reallexikon der deutschen Altertumskunde* – 2. utg. Berlin.
- Bauhin, C. 1658. – *Pinax theatri botanici* – Basel (<http://bibdigital.rjb.csic.es/ing/Libro.php?Libro=3057>)
- Bauhin, J./Chabrey, D. 1650–1651. – *Historia plantarum universalis* – Yverdon (<http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-51092>)
- Diefenbach, D. 1857. – *Glossarium latino-germanicum mediae et infirmae aetatis* – Frankfurt am Main (<https://archive.org/details/glossariumlatin00dief>)
- Dodoens, R. 1554. – *Cruyjdeboeck* – Antwerpen (<https://leesmaar.nl/cruijdeboeck/>)
- Fægri, K. 1960. – *Norges planter* – Oslo.
- Genaust, H. 2012. – *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen* – 3. Ausg. Hamburg.
- Hofsten, N. v. 1960. – *Pors och andra humleerättningar och ölkryddor i äldre tider* – Lunquist-ska bokhandeln, Uppsala.
- Linné, C. v. 1751. – *Philosophia botanica* – Stockholm (<http://linnean-online.org/120027/>).
- Linné, C. v. 1753. – *Species plantarum* – København (www.botanicus.org).
- Marzell, H. 1943–1958. – *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* – Leipzig.
- Rätsch, C. 1998. – *Enzyklopädie der psychoaktiven Pflanzen: Botanik, Ethnopharmakologie und Anwendung* – Aarau.
- Thomé, O.W. 1885. – *Flora von Deutschland, Österreich und der Schweiz*. – Tafeln, vol. 2
- Tournefort, J. P. 1706. – *Suite de l'établissement de quelques nouveaux genres des plantes* – *Mémoires de l'Académie royale des Sciences de l'année 1706*: 83–87 (books.google.no/)

BOKMELDING

Reidar Elven og Eli Fremstad: *Salix* – vier, selje og pil i Norge –

Gunneria 82, 716 s. – NTNU Vitenskapsmuseet; Nettpublikasjon: <https://www.ntnu/museum/gunneria>.

Salix er den største slekten med forvedete planter i Norge, med over 50 arter og utallige hybrider medregnet de vanligst innplantede. Den har vært regnet som et "*crux botanicus*" (= botanikerens kors). Dette korset har de to forfatterne tatt opp, ifølge forordet fordi Eli følte seg ubekvem med slekten og kontaktet Reidar. Resultatet er blitt en på alle måter gedigen bok på i overkant av 700 sider. Den tar opp alle sider av slekten, også de kulturelle og kulturhistoriske.

Til tross for sitt voldsomme omfang, er boka tiltenkt praktisk bruk. I tillegg til den rent floristiske behandlingen som utgjør hoveddelen, er der to kapitler om *Salix* i norsk vegetasjon og kultur. Her er kapitler om andre organismers samliv med *Salix*, om sykdommer og skadegjørere, om beitedyr og de som finner bolig i og ved vier og pil, og endelig om hvordan *Salix*-artene opptrer i norsk vegetasjon. Dessuten er bruk av *Salix* som materiale til fletting og treskurd og i hagebruket til hegn og prydd behandlet. Også disse avsnittene er rikelig utstyrt med velvalgte illustrasjoner til den informative teksten, som i stor grad er basert på og kommentert utfra egne observasjoner. Her vil både hagedyrkeren og den offentlige forvaltningen finne nyttig og detaljert informasjon, om vakre eller nyttige former, til å dyrke i hagen eller for bruk i offentlige anlegg, og kanskje ikke minst om hvordan en skal unngå arter og former som har vist seg å kunne komme ut av kontroll om de får anledning til å spre seg. Her finnes en god oversikt over plantenes biologiske egenskaper, om deres formering og praktiske anvisninger for hvordan vier og pil kan formeres med stiklinger og frø.

Botanikeren vil finne råd om hvordan man skal samle materiale for å dokumentere og bevare det, men først og fremst vil hun finne et vell av detaljer til hjelp for å bestemme plantene rett. Hoveddelen av verket er nemlig den taxonomiske, der vi får inngående innsikt i artene og ikke minst hybridenes karakterer med et enestående rikt og vakkert billedmateriale, som viser alt fra vokseform til behåring – i detalj. Forfatterens gjennomgang av alle kjente arter, hybrider og kulturformer som er kjent fra vårt land virker bunnsolid og er fortalt på en ikke-akademisk og vi vil tro rimelig lettfattelig form, som mange vil ha glede av.

En kan være fristet til å si: her fattes intet, men jeg savner faktisk én ting; selv om det kjennes pirkete å måtte si det om en så strålende behandling: Typifiseringen av navnene er utelatt. Samme hvor velbeskrevet og godt illustrert artene er, avhenger navnet av hva dets type er. Eksempelvis har planter med navn *Salix babylonica* vært solgt (som henge- eller sørgepil på norsk) og plantet her i landet i årevis, men typen som definerer dette navnet, et presset eksemplar i Linnéherbariet i London, er noe annet (se www.nhm.ac.uk/our-science/data/linnaean-typification/search/index.dsml). Den er samlet fra en sydlig art som i Norge med sikkerhet bare er kjent fra Storetveit i Bergen. Der ble den nok opprinnelig plantet av Emily Mohr for å drenere sumpmark. Alt annet under dette navn tilhører to hybrider der denne arten inngår, og alle disse til dels uklart definerte kultivarene er en del av det kors botanikerne hittil har måttet bære. Ja, ikke bare fagbotanikere, men også amatører, hvorav én, den svenske "Salix-presten" Sven Johan Enander, gikk helt vill blant fjellets vierarter. Han mente å finne hybrider som hadde innslag av opptil fem arter. Det er fremfor alt disse hybridsvermene som har forvirret og laget problemer. Der er trøst i bokas tekst: dette er et problem som har vært overdrevet, og Elven mener vi kan se fremtiden lyst i møte: frekvensen i dannelsen av disse vil avta ettersom setringen med hogst og beite minker i fjellet. Vi har dessuten fått en bok som bedre enn noen tidligere utgivelser kan hjelpe til å fastslå identiteten til slikt materiale.

Forfatterne får ha meg unnskyldt for å savne typifiseringen. Jeg regner med at de synes den er unødvendig i et floristisk verk som dette, og at interesserte kan finne dette f.eks. i 'Flora Nordica'. Det er forståelig, men siden resten er så komplett, ville dette ha vært ønskelig, sett fra min side.

Nå, når denne boka er utkommet, vil det bli mulig å handtere og bære dette korset! Tenk om alle som kjente seg ubekvemme med en plantegruppe, kunne ta utfordringen på samme måte som forfatterne. Jeg er full av beundring og vil slutte med å si takk på vegne av alle som er glad i å botanisere! Særlig kjekt er det å se at man kan kaste lys over taxonomien ved bruk av tradisjonelle metoder, men det krever foruten nøyaktighet og skarpsyn, tålmodighet – og ikke minst: det tar tid.

Per Magnus Jørgensen

BOKMELDING

Dagfinn Moe: Byens glemte hager :

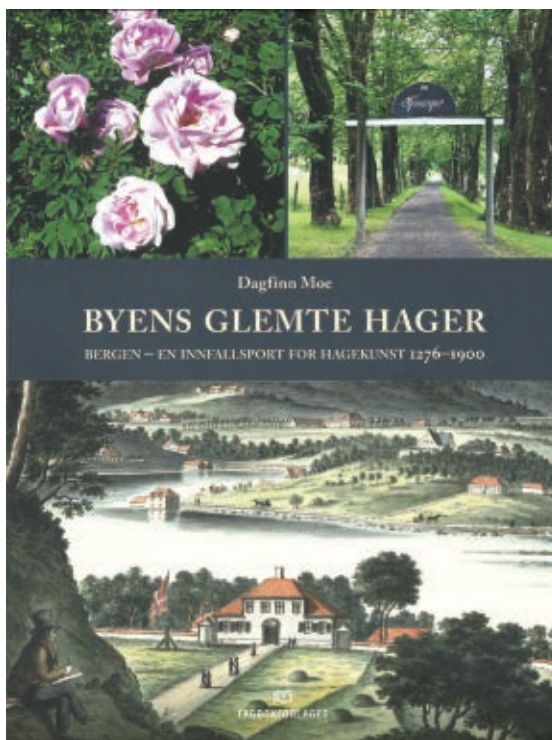
Bergen – en innfallsport for hagekunst 1276–1900

Fagbokforlaget 2018, 384 s., ISBN 978-82-450-2652-8, kr 495.

– En inspirerende historisk hagevandring som åpner lesernes øyne for glemte hageskatter

Dagfinn Moe har i en årrekke beskjeftiget seg med Bergenhalvøyens hagehistorie og har nå samlet resultatet av sitt arbeid mellom to permer. At boken kunne bli slutt-ført, var ingen selvfølge, idet sykdom så ut til å kunne sette en stopper for det avsluttende arbeidet. Heldigvis lyktes det å etablere en redaksjonskomité som ved siden av Dagfinn Moe har bestått av Synnøve Kløve-Graue og Per Harald Salvesen. På denne måten lot det seg gjøre å fullføre et manus som ellers kanskje hadde blitt liggende upublisert og dermed utilgjengelig.

Vi skal være ytterst takknemlige for at vi nå får dokumentert en side ved Bergens historie og byutvikling som ikke har blitt viet like stor oppmerksomhet som andre aspekt ved byens utvikling. Boken viser imidlertid at nettopp hager i forskjellige former har vært av stor betydning, og at de vitner om byens åpenhet for impulser fra fjern og nær. Når det tas utgangspunkt i året 1276, har dette nettopp sin grunn i hagenes betydning. I Magnus Lagabøters bylov for Bergen av 1276 gis hager et spesielt vern, noe som antyder at kongen har sett hager som et viktig element i byens liv. Dermed er utgangspunktet gitt for den historiske hagevandringen som boken innbyr oss til.

Dagfinn Moe uttrykker det slik: "Byens hagehistorie er lang og rik." Men den som på egen hånd forsøker å orientere seg i denne delen av byens historie, vil raskt oppdage at mangelen på inngående studier over Bergens hagehistorie gjør det vanskelig å skaffe seg et overblikk over utviklingen, og at bare et mindre utvalg av hager er inngående undersøkt. Denne mangelen bidrar boken i svært stor grad til å bøte på. I sitt hagehistoriske detektivarbeid har forfatteren søkt gjennom et meget stort antall større og mindre kilder og på denne måten skaffet seg en oversikt som i sin detaljrikdom er intet mindre enn imponerende. Nevnes må også de inngående studier (med eller uten lupe) av gamle kart som i dels ørsmå detaljer avslører gamle hager. Flere av disse kartene er gjengitt i tydelige reproduksjoner.

Boken er bygget opp kronologisk og ser hele tiden utviklingen i Bergen i sammenheng med europeiske hage tradisjoner og hagemoter. På denne måten utvides perspektivet til også å gi et innblikk i hagehistorie på et mer generelt plan, og det viser at Bergen til tross for sin geografiske posisjon som en utkant i Europa har vært en by med overraskende tett kontakt med omverdenen. Dette kommer f.eks. til syne i den detaljerte beskrivelsen av vennskapet mellom den bergenske apotekeren Henrik Høyer og en av datidens mest kjente botanikere, Carolus Clusius ved Universitetet i Leiden. I 1597 sender Clusius utvalg av løker, knoller og frø til Bergen, mens Høyer sender bl.a. moltesyltetøy til Leiden. Også gjennom en rekke andre eksempler viser forfatteren hvordan den overraskende tette kontakt det må ha vært mellom Bergen og hagemiljøer andre steder i Europa har preget hagene i Bergensområdet. Dette blir spesielt tydelig når vi nærmer oss slutten av 1700-tallet. Her gis det en svært interessant framstilling av Claus Fasting som i sin iver etter å innføre den nye landskapsstilen i byens hager støter sammen med det gode borgerskap som fortsatt var av den oppfatning at en hage var et sted hvor naturen skulle tuktes.

I bokens mest omfattende kapittel beskrives hvordan det gode borgerskap fra siste halvdel av 1700-tallet og utover på 1800-tallet etablerer lystgårder i og omkring Bergen. Denne delen av boken blir spesielt interessant siden det finnes et relativt rikholdig bildemateriale, bl.a. en rekke nydelige tidlige fotografier som gir et innblikk i en svunnen tid. Til slutt blir det også plass til en oversikt over offentlige hager (Byparken, Nordnesparken, Nygårdsparken) og Muséhagen.

Bokens illustrasjoner er verdt en egen kommentar. Teksten følges hele tiden av et vell av bilder som reproduksjonsmessig er gjennomgående av høy kvalitet, noe som er spesielt viktig når eldre kart skal gjengis.

I en bok som er så spekket av detaljer som denne, vil man alltid kunne finne noe å sette fingeren på. Ikke alle språklige småfeil eller trykkfeil er blitt fanget opp i korrekturprosessen. I plantelistene på slutten av boken vil Dagfinn Moe som botaniker sikkert ergre seg over noen få feilskrivninger i plantenes vitenskapelige navn. Og som germanist tillater anmelderen seg å påpeke at konsentrasjonen må ha sviktet når det skrives at byen Berneuchen var polsk i 1901. Det korrekte at den på dette tidspunkt var tysk, men at den ble polsk som en følge av grenseforskyvningene etter 1945. Slike pedantiske bemerkninger forringer likevel på ingen måte bokens verdi.

I sine sluttkommentarer skriver forfatteren at det med sikkerhet finnes stoff, enten i offentlige arkiver eller i private hjem, som ikke er blitt tatt med. Han sier selv at han gir stafettpippen videre. Dermed uttrykker han også et håp om at Byens glemte hager vil kunne inspirere andre til å grave videre i en del av kulturhistorien som altfor ofte er blitt neglisjert. Selv vil jeg anbefale å bruke boken som en veibok inn i glemte sider av byens historie. Dagfinn Moe viser at det å være glemt ikke er det samme som å være spurløst forsvunnet. Han viser hvor vi ennå kan finne rester av fordums hageprakt og bidrar på denne måten til at vi med bokens hjelp kan forvandle en beskjeden søndagstur i Bergen eller i byens omegn til et møte med rester av en kulturhistorisk fortid mange av oss ikke engang visste eksisterte.

Konklusjonen er enkel: Dette er en bok som på det varmeste anbefales den hage- og/eller kulturinteresserte.

Tor Jan Ropeid

Lostulipanen registrert som 'Pilot' – en unik kultivar

Ved Koninklijke Algemeene Vereeniging voor Bloemenbollencultuur (KAVB – www.kavb.nl) i Hillegom, Nederland, har lostulipanen vært til utprøving i om lag 10 år. Spørsmålet var om det kunne være en gammel hagesort vi hadde gjenfunnet, og om den derfor allerede hadde et navn. Det har man ikke klart å vise, men er tvert i mot kommet til at den er unik. Planten er derfor nå registrert internasjonalt under navnet *Tulipa* 'Pilot' med referanse til artikkelen av "de tre muskeperer" i 'Blyttia' 2013, der navnet 'Pilot', som betyr los på engelsk, ble foreslått for lostulipanen (Jørgensen et al. 2013).

Tulipanen er kjent fra noen gamle hager helt ytterst på kysten av Sør-Norge fra Aust-Agder til Hordaland (Salvesen & Åsen 2016), og er nylig oppdaget i gamle hager og på kirkegårder også i Danmark og Sverige.

Referanser

Jørgensen, Per M., Salvesen, Per H. & Åsen, Per A. 2013. – Tulipa norvegica, en ny norsk endemisk tulipan-art? – *Blyttia* 71(1): 44-59.

Salvesen, Per H. & Åsen, Per A. 2016. – Jakten på den røde tulipan fortsetter. – *Årringen* 2015 (19): 33–108.

Årringen 2018

Årsskrift nr. 22 for ARBORETET og DE BOTANISKE HAGER
Universitetsmuséet - Universitetet i Bergen

Innhold

Rhododamene – om kvinner i utforskning og foredling av *Rhododendron*

– Per Magnus Jørgensen s. 4–46

Et herbarium fra Muséhagen og en lite kjent hagebruksutdanning på Landås i Bergen

– Per Harald Salvesen og Reidun Myking s. 47–75

Spansk kjørvel (*Myrrhis odorata*) – gammel søtsak lyst i bann

– Per Harald Salvesen og Per Arvid Åsen s. 76–112

Minneord om Poul Søndergaard (1937 – 2018) – Per Harald Salvesen s. 113–122

Årsmelding for Arboretet og de botaniske hager 2017 – ved Bjørn Moe s. 123–140

Årringens botanisk-etymologiske språkspalte

– Pors (*Myrica gale*) – Tor Jan Ropeid s. 141–147

Bokmeldinger s. 148–152

Forbered turen - Besøk vår hjemmeside

<http://www.uib.no/arboretet/>

Her kan du følge med i hva som skjer gjennom året, laste ned brosjyre med kart på norsk, engelsk, tysk eller fransk, sjekke aktivitetskalenderen og mye mer.

Du kan også følge oss på [facebook](#).....

Forsidebilde: Vårstemning ved Mørkevatnet i Arboretet. I forgrunnen pors (*Myrica gale*) i blomst (foto: Per Harald Salvesen, 21. mai 2003).

Årringen kommer ut årlig. Abonnement kr 150,- pr. år ved tegning for 3 år eller mer. Løssalg: kr 175,-.

Gratis for medlemmer av Arboretets venner.